

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

101595

101595

SALNAMELERDE MERSİN

İbrahim BOZKURT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin
Nisan, 2001

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

SALNAMELERDE MERSİN

İbrahim BOZKURT

Danışman

Doç.Dr. Fevzi DEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin
Nisan, 2001

Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında

YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Doç.Dr. Fevzi Demir
(Danışman)

Üye
Prof.Dr. Tamer Gök

Üye
Yrd.Doç.Dr. Nuri Adıyeke

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

15/03/2001

ÖNSÖZ

Akdeniz'e kıyıları olan bölgeler, tarih boyunca çeşitli uygarlıklara evsahipliği yapmıştır. Akdeniz'in Anadolu bölümündeki kıyılarında ise, bölgenin çekici doğal güzelliğinin yanı sıra, önemli ticaret yolları üzerinde oluşu nedeniyle, gerek Anadolu içerisinden gerekse Anadolu toprakları dışından gelenlerce çeşitli yerleşim birimleri kurulmuştur. İnceleme dönemimiz olan XIX. yüzyılın başlarından itibaren, modern liman kentleri açısından hızlı bir gelişim süreci yaşayan Mersin, daha bu yüzyıl bitmeden Akdeniz'e açılan önemli kapılardan birisi olmuştur. Liman kenti olma işlevi Mersin'e ekonomik, sosyal, kültürel bir açılım kazandırmış bu sayede kent, farklı dil, din ve kültürlerin bir arada yaşadığı "çok kültürlü" bir görünüme kavuşmuştur.

Bilindiği gibi XIX. yüzyılda liman kentleri, dünya ekonomisinin önemli birimleri olmuştur. Ekonomik önemlerinin yanı sıra toplumsal dönüşümde de etkili bir rol üstlenmişlerdir. Mersin'i, XIX. yüzyılda Osmanlı'nın ve dünyanın ticaret hacmi büyük liman kentleri arasına koyamasak da, bu coğrafi alanda ekonomik ve toplumsal dönüşümler gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Bu çalışmada Osmanlı döneminde yayınlanmış olan ekonomik, kültürel, sosyal vb. bilgiler içeren salnâmelerde, sözünü ettiğimiz toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin izlerini aradık. Tüm çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmada da eksiklikler olduğunun bilincindeyiz. Ancak bu eksikliğin kısa vadede katkılarınızla, uzun vadede ise planlanan diğer çalışmalarla giderileceği düşüncesindeyiz.

Tezin her aşamasındaki katkıları için danışman hocam Doç. Dr. Fevzi Demir'e, yapıcı eleştirileri ve rasyonel önerilerinden dolayı Yrd.Doç.Dr. Oktay Gökdemir'e, tez yazımının stres dolu günlerinde kendi tezinin yazımı sırasında bana göstermiş olduğu

anlayışlı tavırlardan dolayı eşim Birgöl Bozkurt'a ve yaşamamın tüm döneminde bana olan destekleri için aileme teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca tezin Osmanlıca metinlerinin okunması sırasında yardımlarını esirgemeyen Öğr.Gör. Mehmet Ali Demirbaş'a, çalışma süresince desteklerini gördüğüm Yrd.Doç.Dr. Nuri Adıyeke'ye, Doç.Dr. A.Nükhet Adıyeke'ye, Doç.Dr. Şerife Yorulmaz'a ve Yrd.Doç.Dr. Mustafa Daş'a, bölümün olağan işleri arasında özellikle son dönemde çalışmaya daha fazla zaman ayırmamı sağlayan Ünsal Yıldız'a, Doğan Gün'e ve Selçuk Durak'a, çalışmayı baştan sona okuyarak dilbilimi açısından önerilerini ileten Öğr. Gör. Mustafa Sever'e ve Yılmaz Yaldır'a teşekkürlerimi sunarım.

Bundan başka, Mersin Katolik Kilisesi arşivinden yararlanmamızı sağlayan Hanri Leylek'e, araştırmamız sırasında kütüphanelerinde çalışmamızı kolaylaştıran İçel Halk Kütüphanesi çalışanlarına ve burada adlarını anamadığım çalışmanın çeşitli aşamalarında katkıları olan herkese teşekkürü borç bilirim.

Mersin-2001.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GRAFİK VE TABLO LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM: MERSİN'DE YÖNETSEL YAPI.....	8
I.1. Yönetsel Bölünme ve Gelişimi.....	8
I.1.1. Mersin'in Adı ve Kısa Tarihçesi.....	8
I.1.2. XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Yönetim Yapısındaki Değişmeler.....	13
I.1.3. Nahiye ve Köyler.....	17
I.1.3.1. Gökçeli Nahiyesi.....	18
I.1.3.2. Elvanlı Nahiyesi.....	18
I.1.3.3. Kalınlı Nahiyesi.....	19
I.2. Yönetsel Görev ve Görevliler.....	20
I.2.1. Mülkî Amirler.....	20
I.2.1.1. Vali.....	20
I.2.1.2. Mutasarrıf.....	20
I.2.1.3. Kaymakam.....	21
I.2.1.4. Nahiye Müdürü.....	22
I.3. Yönetim Kalemleri (Mülkî Daireler).....	23
I.3.1. Tahrir Kalemi.....	23
I.3.2. Muhasebe Kalemi.....	24

I.3.3. Defter-i Hâkanî Kalemî.....	24
I.3.4. Adliye Kalemî.....	25
I.4. Mülkî İdareler.....	25
I.4.1. Telgraf ve Posta İdaresi.....	25
I.4.2. Karantina İdaresi.....	26
I.4.3. Zabıta İdaresi.....	27
I.4.4. Polis İdaresi.....	27
I.4.5. Evkaf İdaresi.....	28
I.4.6. Rüsûmat İdaresi.....	28
I.4.7. Orman İdaresi.....	30
I.5. Meclisler.....	31
I.5.1. Liva (Sancak) İdare Meclisi	31
I.5.2. Kaza İdare Meclisi	32
I.5.3. Deâvî Meclisi	33
I.5.4. Belediye Meclisi	34
I.6. Komisyonlar	36
I.6.1. Menâfi Sandığı Komisyonu.....	36
I.6.2. Tarîk (Yol) Komisyonu.....	37
I.6.3. Nâfia Komisyonu.....	38
I.6.4. Maârif Komisyonu.....	38
I.7. Mahkemeler	39
I.7.1. Şer'iyye Mahkemesi	39
I.7.2. Bidâyet Mahkemeleri	39
I.7.3. Ticaret Mahkemesi	40

I.8. Yabancı Sermaye Kurumları ve Bankalar	42
I.8.1. Yabancı Sermaye Kurumları	42
I.8.1.1. Osmanlı Bankası	42
I.8.1.2. Düyûn-u Umûmiye İdaresi.....	44
I.8.1.3. Reji İdaresi	45
I.8.2. Bankalar.....	47
II. BÖLÜM: MERSİN'DE DEMOGRAFİK VE ETNİK YAPI	49
II.1. Genel Nüfus	50
II.2. Mersin Sancağı Nüfusunun Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılımı	61
III. BÖLÜM: MERSİN'DE KÜLTÜR VE EĞİTİM	66
III.1. Kültür	66
III.1.1. Gazeteler	66
III.1.1.1. Tarsus	67
III.1.1.2. Şihab	67
III.1.1.3. Doğru Öz	67
III.1.1.4. Mersin	68
III.1.1.5. Papağan	68
III.1.1.6. Bilgi Yolu	68
III.1.1.7. Yeni Mersin	68
III.1.2. Matbaa ve Kütüphaneler	69
III.2. Eğitim	69
III.2.1. Medreseler	73
III.2.2. Rüşdiyeler	75

III.2.3. Sıbyân ve İbtidâî Mektepleri	79
III.2.3.1. Sıbyân Mektepleri	79
III.2.3.2. İbtidâî Mektepleri	80
III.2.4. Gayrı Müslim Okulları	83
III.2.4.1. Mersin Katolik Kilisesine Bağlı Erkek Okulu.....	85
III.2.4.2. Mersin Katolik Kilisesine Bağlı Kız Okulu	86
IV. BÖLÜM: MERSİN'DE EKONOMİK YAPI	87
IV.1. Tarım	87
IV.1.1. Hububat Üretimi	90
IV.1.2. Sanayi Bitkileri	93
IV.1.3. Diğer Ürünler	95
IV.2. Ormancılık	97
IV.3. Hayvancılık	100
IV.4. Madencilik	101
IV.5. Ticaret	103
IV.6. Liman	108
IV.6.1. İhracat	115
IV.6.2. İthalat	118
IV.7. Sanayi	120
IV.7.1. Dokuma Sanayi	122
IV.7.2. Gıda Sanayi	123
IV.7.3. Kimya Sanayi	125

SONUÇ.....	130
ÖZET.....	133
SUMMARY	134
KAYNAKÇA.....	136

EKLER

EK I. Harita: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mersin Sancağı.

EK II. Harita: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adana Vilâyeti.

KISALTMALAR LİSTESİ

AMK.	Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi
AVS.	Adana Vilâyeti Salnâmesi
BCA.	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDK:	Beyazıt Devlet Kütüphanesi
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Derl.	Derleyen
DiE.	Devlet İstatistik Enstitüsü
H.	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
HVS.	Halep Vilâyeti Salnâmesi
İA.	İslam Ansiklopedisi
M.	Milâdî
MÖ.	Milâttan Önce
MS.	Milâttan Sonra
R.	Rumî
S.	Sayı
SDAO.	Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye
SM.	Salnâme-i Maârif
TA.	Türk Ansiklopedisi
TC.	Türkiye Cumhuriyeti
TCDD.	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
TCDS.	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi
TTK.	Türk Tarih Kurumu
YA.	Yurt Ansiklopedisi

GRAFİK VE TABLO LİSTESİ

Sayfa No

GRAFİK 1: Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1891)	53
GRAFİK 2: Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1906/7)	56
GRAFİK 3: Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1914).....	58
GRAFİK 4: Mersin Vilâyeti'nde Nüfusun Anadillere Göre Dağılım Yüzdesi (1927)	60
GRAFİK 5: Mersin Sancağı'nın Genel Gelirleri (Kuruş) (1900)	129
TABLO 1: Mersin Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köyler (1890)	19
TABLO 2: Mersin Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köyler (1893-94)	19
TABLO 3: Mersin Mutasarrıfları (1890-1916)	21
TABLO 4: Mersin Kaymakamları (1869-1916)	22
TABLO 5: Rûsûmat İdaresinin 1305 Senesi Genel Gelirleri (1888)	29
TABLO 6: Rûsûmat İdaresinin 1306 Senesi Genel Gelirleri (1889)	29
TABLO 7: Mersin'de ve Diğer Vilâyetlerde Kolculuk Harcamaları (1885-1886 ve 1886-1887)	47
TABLO 8: Mersin Kazası'nın Nüfusu (1872)	51
TABLO 9: Mersin Kazası'nın Nüfusu (1876)	51
TABLO 10: Mersin Sancağı'nın Nüfusu (1891)	52
TABLO 11: Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1881/2-1893)	54
TABLO 12: Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1892)	54
TABLO 13: Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1900)	55
TABLO 14: Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1906/7)	56
TABLO 15: Mersin'de Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1891)	62
TABLO 16: Mersin'de Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1892)	62

TABLO 17: Mersin’de Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1900)	63
TABLO 18: Mersin’de Kadın ve Erkeklerle Göre Dinsel Dağılım (1881/2-93).....	63
TABLO 19: Mersin Sancağı’nda Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1906/7)	64
TABLO 20: Mersin Sancağı’nın Nüfusuna İlişkin Veriler (1876-1928)	65
TABLO 21: Mersin Sancağı’nda Eğitimin Durumu (1914)	72
TABLO 22: Maârif Salnâmelerine Göre Mersin Sancağı’ndaki Medreseler	74
TABLO 23: Mersin’de Rüşdiye Mektepleri (1873-1903)	76
TABLO 24: Maârif Salnâmelerine Göre Mersin Rüşdiye Mektepleri	77
TABLO 25: Mersin Sancağı’ndaki İbtidâîler (1901)	82
TABLO 26: Mersin Sancağı’ndaki İbtidâîler (1903)	82
TABLO 27: Mersin’de Yabancı Okullar (1900)	84
TABLO 28: Mersin’de Gayrı Müslim Okulları (1900)	84
TABLO 29: Mersin’de Hububat Üretimi (1869)	90
TABLO 30: 1913 Tarım Sayımına Göre Mersin’de Hububat Üretimi	91
TABLO 31: Mersin Vilâyeti’nde Ekili Hububat Alanı (1926)	92
TABLO 32: Mersin Vilâyeti’nde Hububat Üretimi (1926)	92
TABLO 33: Mersin Vilâyeti’nde Ekili Hububat Alanı (1927)	92
TABLO 34: Mersin Vilâyeti’nde Hububat Üretimi (1927)	92
TABLO 35: Mersin Kazası’nda Üretilen Sanayi Bitkileri (1869)	93
TABLO 36: Mersin Vilâyeti’nde Zeytin Ağacı Yetiştiriciliği (1926)	95
TABLO 37: Mersin Kazası’nda Yetiştirilen Ürünler (1869)	96
TABLO 38: Mersin Vilâyeti’nde Sebze ve Meyve Ziraati (1926)	97

TABLO 39: Mersin'e Geliş-Gidiş Yapan Gemilerin Günlerini ve Acentalarını Gösteren Cetvel	112
TABLO 40: Mersin Limanı'na Gelen Gemiler (1892)	113
TABLO 41: Mersin Limanı İhracat Değerleri (1886-1890)	116
TABLO 42: Mersin Limanı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı (1890)	117
TABLO 43: Mersin Limanı İthalat Değerleri (1890)	119
TABLO 44: Mersin Limanı'na Gelen Mallar ve Değerleri (1890)	119
TABLO 45: Mersin'de Sanayi Tesisleri ve Küçük İşletmeler (1869-1901)	121
TABLO 46: Mersin'deki Fabrikalar, İmalathaneler ve Değirmenler (1926-27).....	127
TABLO 47: Mersin'deki Fabrika ve Değirmenlerin Türleri ile Üretim Miktarları	128

GİRİŞ

Salnâme, Farsça sal (yıl) ve nâme (mektup, kitap) kelimelerinden türemiş olup bir senelik olayları göstermek üzere düzenlenmiş eserler hakkında kullanılan bir terimdir (Pakalın, 1993:105; Şemsettin Sami, 1989:701).

Yıllık kelimesi ile karşılanabilecek olan salnâmenin ilk örnekleri Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Önceleri kilise astrologlarının hazırladığı bir süreli yayın niteliğindeki yıllıklar, XVII. yüzyılda Paris'te yayınlanmaya başlanan Almanach de Royale (Krallık Yıllığı) ile daha bilimsel veriler sunmaya başlamıştır. 1763'de Almanya'nın Gotha şehrinde çıkmaya başlayan Almanach de Gotha, dünyadaki bütün ülke hükümdarlarını, hanedanları, nazırları, diplomatları ve ileri gelen siyasi kişileri gösteren içeriği ile büyük ilgi görmüştür. Türklerde ilk resmi salnâme, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1263 H. (1847 M) yılında Koca Reşid Paşa'nın teşvikiyle tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ortak çalışmaları sonucu yayınlanmıştır (İslâm Ansiklopedisi [IA], 1993:134).

Tanzimat'ın öncüsü Mustafa Reşid Paşa'nın girişimiyle yayınlanan ilk devlet salnâmesinde; Batıdaki örnekleri gibi yıllık bir takvim, nazırlar, çeşitli derecelerden devlet görevlileri, Avrupa'daki devletler ve hükümdarlarının adları, elçiler, konsoloslar, çeşitli mali veriler, posta ve deniz ulaşımı hakkında bilgiler yer almaktaydı (Akbayar, 1985a:1247).

Sonraki yıllarda salnâmelerin yayınlanması işiyle Meclis-i Maârif Başkâtibi Behçet Efendi ile meclis üyelerinden Rüşdi Bey görevlendirilmiştir. Bu görev daha sonra

bir irâde-i seniye ile Maârif Nezareti Mektûbi Kalemi heyetine verilmiştir. 1888'den sonra da devlet salnâmelerini Memurin-i Mülkiye Heyeti'ne bağlı Sicill-i Ahvâl-i Memurîn Dairesi hazırlamaya başlamıştır. Düzenli bir şekilde yayınlanan Osmanlı Devlet Salnâmeleri her yıl biraz daha gelişmiş ve hacmen büyümüştür. 1263-1297 arasındaki 35 sayı, taş basması olup diğerleri matbaa harfleri ile basılmıştır. (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1263-1334 arasında 68 adet), (İA, 1993:134).

Resmi olarak nezâretlerce çıkarılan diğer salnâmeler şunlardır (1282-1334 arasında 46 adet) :

Harbiye Nezâreti ve Makam-ı Ser-Askerî; Salnâme-i Askerî (1282-1326 arasında 17 adet).

Ticaret ve Nâfia Nezâreti; Rasadhane-i Âmire Salnâmesi (1288, 1 adet).

Hariciye Nazâreti; Salnâme-i Nezâret-i Umûr-i Hariciye (1302-1320 arasında 4 adet).

Bahriye Nezâreti; Salnâme-i Bahrî (1307-1330 arasında 17 adet).

Maârif Nezâreti; Maârif Nezâreti Salnâmesi (1316-1321 arasında 6 adet).

Mâliye Nezâreti; Rûsûmat Salnâmesi (1332, 1 adet).

Meşîhat Makamı; İlmiyye Salnâmesi (1334, 1 adet).

Merkezde basılan bu salnâmelerin dışında taşrada yayınlanan vilâyet salnâmeleri de ayrı bir önem taşır. 1864'te ilk vilâyet nizamnâmesinin çıkarılmasından sonra yönetsel anlamda yeniden örgütlenen vilâyetlerin matbaalarında basılan salnâmeler, ait oldukları bölgeye ilişkin hemen her türlü bilgiyi kamuoyuna sunmuşlardır. (Akbayar, 1985a:1248).

Vilâyetlerde yayınlanan salnâmeler, XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı taşrasına ilişkin zengin malzeme sağlamaktadır. Bunun yanı sıra vilâyet salnâmeleri, Osmanlı Devleti'nin son dönem nüfusunu incelemek için önemli bilgi kaynaklarıdır. Burada çoğu kez kaza düzeyine dek hane sayısı, kadın ve erkek nüfusu, milletlere ve dinsel grup esasına dayalı olarak istatistiki rakamlarla yansıtılmaya çalışılmıştır. Vilâyet salnâmelerinin en önemli yararı, bir süreli yayın gibi yayınlanmasından dolayı uzun süreyi kapsayan bir inceleme içinde nüfus değişimini saptamaya olanak tanınmasıdır. Ancak verilen bilginin derinliği ve kalitesi, bir coğrafi bölgeden diğerine ve aynı vilâyete ait salnâmelerden de birinden diğerine, büyük oranda değişiklik göstermektedir.

Araştırmalarımız sırasında Osmanlı vilâyet salnâmelerinin birkaçının günümüz Türk alfabesine dönüştürülmesiyle hazırlanmış tezlere rastladık. Bu tezlerde sadece ait oldukları vilâyetlerin, salnâmelerinin ilgili sancak ya da kazaya ait bölümlerinin çevirisi yapılarak, bölgenin geneline ilişkin önemli sonuçlar elde edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Oysaki yukarıda da değindiğimiz üzere, salnâmeler bir süreli yayın gibi değerlendirilmelidir. Böylelikle önceki sayıda eksik ya da yanlış verilen bir bilgiyi sonraki sayıda düzeltme imkanı elde edilebilir. Bu nedenle araştırmacının, ilgilendiği yörenin salnâmelerinden birkaçının verileri ile yetinmeyip tümünü incelemesi daha doğru bir tutum olacaktır.

İlk vilâyet salnâmesi İA'ya (1993:135) göre, 1282 tarihinde (1865) Trabzon'da yayınlanmıştır. Şemsettin Sami (Kâmüs ül-alâm, III, 1916)'ye göre bu tarihten önce Halep Vilâyeti mektupçuluğunda bulunan İbrahim Hâlet Bey, '*Fihrist-i Vilâyet-i Haleb*' adıyla ilk salnâmeyi hazırlamış ve içindeki istatistiki ve mali bilgilerden dolayı Bâbîâli'nin

dikkatini çekmiştir. Daha sonra bu eser imparatorlukta vilâyetlere gönderilerek, her vilâyetten buna uygun salnâmeler hazırlanması istenmiştir.

Akbayar'a (1985a:1248) göre ise, ilk vilâyet salnâmesi, 1866'da Bosna'da yayınlanmıştır. Onu 1867'de Halep, 1868'de Suriye, Tuna ve Konya, 1869'da da Diyarbakir, Hüdavendigâr, Kastamonu, Trablusgarp ve Trabzon salnâmelerinin çıkışı izlemiştir. En çok salnâmeyi 35 defa ile Halep ve Hüdavendigâr vilâyetleri yayınlamıştır.

Çalışmanın ana materyallerini oluşturan Adana Vilâyeti Salnâmeleri'nin [AVS] ilki 1870 yılında yayınlanmıştır. Toplam 13 defa basılmış olan AVS'ler, diğer vilâyet salnâmelerinde olduğu gibi; ait olduğu vilâyetin idari teşkilatı, memur ve görevli listeleri, yörenin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, nüfusu, eğitimi, üretimi, sanayisi, ticareti ve daha birçok alanda bilgi içermektedir.

İA'ya (1993:135) göre AVS'lerin 17 adet olduğu belirtilmiştir. Ancak gerek Duman'ın (1982:35-37) hazırlamış olduğu '*Osmanlı Yıllıkları*', gerekse Akbayar'ın (1985a:1247-48), '*Osmanlı Salnâmeleri*' adlarındaki çalışmalarında ve tarafımızdan yapılan araştırmada AVS'lerin 13 adet olduğu belirlenmiştir. Bu AVS'ler kronolojik sırayla şunlardır:

Adana Vilâyeti Salnâmeleri 1287 H. (1870 M.), 1289 H. (1872 M.), 1290 H. (1873 M.), 1293 H. (1876 M.), 1294 H. (1877 M.), 1296 H. (1879 M.), 1297 H. (1880 M.), 1308 H. (1891 M.), 1309 H. (1892 M.), 1312 H. (1894 M.), 1318 H. (1900 M.), 1319 H. (1901 M.)¹, 1320 H. (1902 M.).

¹ 1319 H. Tarihli AVS, Hasan Duman'ın hazırlamış olduğu "Salnâmeler ve Nevsaller" adlı kitapta yoktur. Bu salnâme Türk Tarih Kurumu ve İstanbul Belediye (Atatürk) kütüphanelerinde bulunmakta olup Salnâmenin

Hicrî tarihe göre basılan AVS'ler, bugün kullanılmakta olan tarihe çevrilirken salnâmenin en çok ayı kapsadığı yıl, esas alınarak hesaplanmıştır. Örneğin Hicrî 1320 yılına ait salnâmenin 9 ayı 1902 yılına, 3 ayı da 1903 yılına denk gelmektedir. Bu durumda 1320 senesinin karşılığı 1902 yılı kabul edilmiştir. Ancak bazı yıllarda H.1311 yılında olduğu gibi, hem 1893 yılına ait 6 ayı hem de 1894 yılına ait 6 ayı kapsamaktadır. Bu durumda iki yılı birden esas alarak 1893/1894 biçiminde bir çeviri yapılmıştır. İzlenen yöntemle hem iki tarihliliğe son vermek, hem de tarih çevirilerinde yanlış payını asgari düzeye indirmek hedeflenmiştir. Bu yöntem çalışmada kullanılan diğer salnâmelerde (Maârif Salnâmeleri, İlmiye Salnâmesi, Devlet Salnâmeleri ve diğerlerinde) de uygulanmıştır. Rumî / Malî yıla ait belgeler de metin içinde ayrıca belirtilmiştir.

Çalışmada yer alan bölümler, salnâmelerde sürekliliği olan veriler dikkate alınarak belirlenmiştir. Bunun yanında bazı bölümlerde sadece salnâmelerden ya da istatistiki belgelerden yararlanmakla yetinilmemiş, bu bilgileri doğrulamak ve içeriği daha da zenginleştirmek için Mersin üzerine yapılmış araştırma-inceleme eserlerden ve seyahatnâmelerden de yararlanılmıştır.

Tarih, Özbaran'ın (1994:64-65) belirttiği gibi; bölgeler, kentler, köyler üstüne yapılacak çalışmalar sistematik olduğunda ve kıyaslamayı benimsediğinde toplumu ya da toplumları hedef aldığı bir anlam taşır. Bu düşüncelerle mümkün olduğunca salnâmelerde aktarılan bilgiler, dönemine ait resmi ve resmi olmayan kaynaklardan yararlanılarak karşılıklı değerlendirmelerle incelenmeye çalışılmıştır. Adana Vilâyeti Salnâmeleri'nin yanında devlet salnâmelerinden de yararlanılmıştır. Mersin'in bir kaza

Mersin Sancağı ile ilgili kısmı, 1318 H. Tarihli AVS'de yer alan Mersin Sancağı bilgileri ile tamamen aynıdır.

olarak Adana Sancağı ile beraber 1869'da Halep Vilâyeti'ne bağlı olmasından dolayı Halep Vilâyeti Salnâmeleri [HVS] de incelenmiş ve H. 1286 tarihli HVS'de Mersin Kazası ile ilgili bilgiler bulunmuştur. Maârif Salnâmeleri, Askeri Salnâmeler, İlmiye Salnâmesi ve son olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 1925-1928 yılları arasında yayınlanan Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmeleri [TCDS] de incelenmiştir. TCDS'ler cumhuriyetin ilk yıllarında salnâmecilik geleneğine uygun olarak basılmışlar ve Osmanlı dönemindeki içeriğini genişletmişlerdir.

Tüm bu veriler ışığında çalışmanın amacı, tarihsel gelişim sürecinde Mersin'in yönetsel durumunu, sosyal, kültürel, demografik ve ekonomik yapısını salnâmelerdeki verilerden yararlanarak değerlendirmektir.

Çalışmanın birinci bölümünde Mersin'in kısa tarihçesiyle birlikte Mersin adının kökenine ilişkin bilgi verilerek, 1924'te il oluşuna değin geçirdiği yönetsel değişiklikler, merkez, kaza, nahiye ve köyleri, yönetim teşkilâtındaki birimler ve görevlileri, mülkî amirleri, idare meclisleri, yabancı sermaye kuruluşları ve bankalar incelenmiştir.

Salnâmelerdeki nüfusbilimsel malzemenin kalitesi ve ayrıntılılık derecesi birinden diğerine oldukça farklılıklar gösterir. Bazı yıllarda sadece genel nüfus hakkında bilgi verilir. Bazı yıllarda ise sancakta veya kazadaki toplam nüfusun kadın ve erkeklere göre etnik ve dinsel ayrımı belirtilerek verilir. Salnâmelerde yer alan standart tablolarda Müslüman, Yahudi, Hıristiyan, Rum, Rum Ortodoks, Ermeni, Ermeni Gregoryen, Protestan gibi toplumsal gruplara yer verilmiştir. İkinci bölümde tüm bu veriler çerçevesinde, Mersin Sancağı'nın çok renkli demografik ve etnik yapısı bazen tablolarla

bazen de tarafımızdan yapılan grafik ve basit yüzde hesaplamalarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde Mersin'in kültür ve eğitim yapısı irdelenmeye çalışılmıştır. Sıbyan mekteplerinden medreselere kadar okul, öğrenci ve öğretmenler hakkında gerek AVS'lerden gerekse maârif salnâmelerinden (ve ilgili diğer kaynaklardan) elde edilen bilgiler ikinci bölümde olduğu gibi tablolar halinde ifade edilmiştir.

Dördüncü ve son bölümde de ekonomik yapı tarım, madencilik, ormancılık, hayvancılık, ticaret, liman, ithalat, ihracat, sanayi gibi alt başlıklar halinde Mersin'in üretim ve tüketim şekli belirlenmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM: MERSİN'DE YÖNETSEL YAPI

I.1. Yönetmel Bölünme ve Gelişimi

I.1.1. Mersin'in Adı ve Kısa Tarihçesi

Mersin adının kökeni konusunda iki değişik görüş yaygın olarak kabul edilir. Bunlardan birincisi, civarda yetişen ve Akdeniz ikliminin tanıtıcı bir bitkisi olan Arapların da Hambales dedikleri “*Myrtus*”, Mersin ağacı nedeniyle bölgeye Mersin adı verildiğidir (Develi, 1991:54).

İkinci ise Mersin adının bu bölgede yaşayan “Mersinoğulları veya Mersinoğlu” adındaki bir Türkmen ailesinden geldiğini kabul eden görüştür. Evliya Çelebi’de (1935:327) seyahatnâmesinde bölgede yetmiş evli bir Türkmen ailesinin bulunduğunu ve bu ailenin adının da Mersinoğlu olduğunu belirtmiştir.

Mersin tarihi üzerine çeşitli araştırmalar yapmış olan Uğur’a (1944:18) göre, Mersin adı bir bitkiden değil, yörede yaşayan Mersinoğlu adındaki aşiretten kaynaklanmaktadır.

Anadolu’nun çeşitli yörelerinde Mersin adına rastlamak mümkündür. Örneğin İzmir, Ordu ve Trabzon’daki Mersin ya da Mersinlik adındaki yerleşim birimleri bunlardan birkaçıdır (İnce, 1938:18).

Kilikya bölgesinin tarım yapılabilen Tarsus düzlüğündeki sulak ve verimli ovalar, yoğun orman alanları Yenitaş insanı için yaşanabilir bir coğrafyaya sahipti.

Gözlükule olarak bilinen bu yerleşimde ilk kazıları İngiliz konsolosu W.B. Barker ve daha sonra 1852’de Fransız gezgin V. Langlois yapmıştır (Cumhuriyet’in 75.Yılında İçel, 1998:26).

Günümüzdeki Mersin kenti yerleşiminin biraz dışında, bölgede tarihi devirlerden büyük olasılıkla geç Yunan devrine ait “Zefiryum” adı verilen şehrin kalıntıları bulunmuştur (İçel İl Yıllığı, 1973:24).

Langlois (1947:31) “Zefiryum” şehriden şöyle bahsetmiştir:

Pompeupoli’den Mersin’e giderken (...) bir Türk köprüsünden geçince Mersin şehrine varılır. Deniz kenarında güzel evler vardır. Bu evlerin olduğu yerde eski bir şehir harabesi vardır ki burası eski Zefiryum şehridir (...) İşte bu Zefiryum harabeleri üstünde bugünkü Mersin vardır.

Ayrıca Langlois, Soli’nin altı mil kuzeyinde kara sakız ve zift kaynakları bulunduğunu, Mısırlı İbrahim Paşa’nın da bu kaynaklardan yararlandığını belirtmiştir (1947:31).

Mersin’in sınırları içerisinde bölgede hüküm sürmüş uygarlıklar tarafından kurulmuş, birçok şehir harabesi bulunmakta olup bunlardan bir tanesi de Soli şehridir: Mersin’in batısında Kıbrıs’tan gelen Arjiyen kolonisi tarafından kurulmuş olan Soli’den günümüzde kalıntılar vardır. Şehrin Atina ve Rodos kolonileri tarafından kurulduğu veya meşhur Atinalı yasa koyucu Solon tarafından olimpiyatların ellibeşinci yılında inşa ettirildiği biçiminde görüşler bulunmaktadır. Soli şehri, Akdeniz’de korsanların barınakları haline gelmesinden sonra Romalılarca yıkılmıştır. Soli’nin yerine bu şehrin doğusunda

Roma generallerinden Pompeis, “*Pompeipolis*”¹ şehrini kurmuştur (İnce, 1938:46). Bu şehrin Soli'nin kalıntıları üzerine yapıldığı ya da eskiden Liparis (Mezitli) Çayı olarak adlandırılan nehrin, bu iki şehri birbirinden ayırarak yanyana kuruldukları belirtilmiştir. Pompeipolis harabelerinde bir liman, iki yüz sütunlu bir cadde ve bir tiyatro kalıntıları göze çarpmaktadır. Şehrin bir kapısından diğerine uzanan sütunlardan ancak kırk üç sütun ayakta kalmıştır. Şehrin doğusundaki tepede bir tiyatro harabesi bulunmakta olup mezarlık ise batıda yer almaktadır (İnce, 1938:45).

1877 yılında yayınlanan AVS'de (1294:173), Mersin Kasabası'nın batısında deniz kenarında Roma başkonsoloslarından Pompeiye tarafından yapılmış “*Viranşehir*” ismiyle bilinen bir “memleket harabesi” olduğu belirtilmiştir.

1938 yılında Garstang tarafından Mersin'in bir km kuzey batısında Yumuktepe adındaki höyükte yapılan arkeolojik incelemelerde, Mersin'i de içine alan bölgede ilk oturanların Hititler olduğu anlaşılmıştır (Uğur, 1943:5).

M.Ö. XVII. yüzyıldan itibaren bugünkü İçel topraklarını içine alan bölgede Hititler ile çağdaşı Kizuvatna Krallığı hüküm sürmekteydi. M.Ö. 1200'lerde Hititlerle birlikte Kizuvatna Krallığı'nın da ortadan kalkması üzerine Anadolu'da büyük devletlerin yerini Geç Hitit Prenslikleri, İçel yöresindeki alanda ise Kue ya da Que Krallığı hüküm sürmüştür. Anadolu'da birçok prenslikler de olduğu gibi Kue Prensligi'nde de bir süre sonra Asur egemenliği görülmüş ancak MÖ. VII. yüzyılda İran'da ortaya çıkıp kısa sürede gelişen Med Devleti, Kue Prenslığının de aralarında bulunduğu Geç Hitit Prensliklerinin

¹ Texier (1340:276) kentin, Mersin'in 15 km batısındaki Mezitli Karyesinin sınırları içerisinde bulunduğunu ve Mersin'e geldiği 1836 yılında, kentin bir harabe durumunda olduğunu belirtmiştir.

hakimiyetine son vermiştir (MÖ.612). Böylece MÖ. VII. yüzyılın ortalarından itibaren bölgeye akınlar düzenleyen Persler, Kilikya'ya gelerek yerleşmişlerdir. Bu arada Likya kıyılarından doğuya doğru ilerleyen Dorlar, Soli (Soloı) kolonisini kurmuşlardır. Kilikya'daki Pers egemenliği, İmparator Büyük İskender'in yönetimindeki Makedon ordusunun bölgeyi ele geçirmesiyle MÖ. 333'te sona ermiştir. İskender'in ölümünden sonra dörde bölünen imparatorluk toprakları arasında bulunan Kilikya'ya, MÖ. 301'de komutan Seleukos egemen olmuştur. MÖ.II. yüzyılda Kilikya kıyılarında güçsüz bir Selökid Devleti ve Akdeniz'de üstünlüklerini kurmaya çalışan korsanlar vardı. Romalılar bu duruma son vermek için donanmaları ile Kilikya kıyılarına baskınlar düzenleyerek, korsanların barınaklarını ortadan kaldırdılar. Böylece Kilikya, MÖ.101'de Roma vilâyeti durumuna gelmiştir (Umar, 1984; Kınal, 1991). Roma, bu tarihten sonra Kilikya'ya Prokonsül ünvanıyla valiler göndermiştir. Bunlardan meşhur Çiçero'da Kilikya valisi olarak görev yapmıştır (Langlois, 1947:11).

Roma İmparatorluğu'nun MS. 395'te ikiye ayrılmasından sonra Anadolu, dolayısıyla Kilikya toprakları Bizans egemenliği altına girmiştir. Araplar 710 ve 711 yıllarında Kilikya'ya gelmişler, fazla zorlanmadan burada birçok kaleyi ele geçirmişlerdir (Ostrogorsky, 1995:134). MS. VII. ve VIII. yüzyıllarda Kilikya bölgesi Araplarla-Bizans arasında sık sık el değiştirmiştir. Bölgedeki egemenliklerine kesinlik kazandırmak isteyen Harun-ür-Reşid, Adana ve İçel yöresine Türkmen aşiretlerini yerleştirmiştir (Ramsay,1961:389-392). Ancak bölge X. yüzyılda tekrar Bizanslıların eline geçmiş ve Türkmen aşiretlerinin önemli bir bölümü buradan göç etmek zorunda kalmışlardır (Ostrogorsky, 1995:265). X. yüzyılın sonunda ve XI. yüzyılın başında Bizans yöneticileri sınır bölgelerine kendi ordusunun bölükleriyle birlikte Ermeni ailelerini de yerleştirmiş böylece Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'deki nüfuzlarını artırmayı düşünmüşlerdi

(Cahen, 1994:80). XI. yüzyılda Kilikya'yı ele geçiren Selçuklular bir süre Tarsus'u da hakimiyetleri altına almışlardır. 1080 yılında Selçuklu Sultanı Süleyman Şah, Kilikya'da Bizans topraklarına egemen olmuştur. Fakat 1129 yılında çevrede bulunan Ermeniler, Haçlı Seferleri sırasında Kilikya'nın bir bölümünü ele geçirmişlerdir. 1225'te Ermeni Krallığı, Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuş, İçel yöresinin yönetimi ele geçirilmiş ve uçlarda yoğunlaşan Türkmen grupları bölgeye yerleştirilmişlerdir (Sevim ve Yücel, 1989:157). XIII. yüzyılda Karamanoğulları, dağlık Kilikya'ya hakim olup yörede daha etkin bir güç haline gelmiştir. XIV. yüzyılda ise, Memlûk-Karaman ittifakı bölgedeki Ermeni varlığına son vermiştir (Uğur, 1943:6-8).

İlkçağ'da Hellenlerce, Kilikya (*Kilikia*) diye anılan bölge, bugünkü adıyla Çukurova'yı bir de Mersin'den Alanya'ya kadar uzanan kıyıları ve bunların arkasındaki Toros sıra dağlarının güney yamaçlarını kapsamaktadır (Umar, 1993:440). Osmanlılarda Kilikya bölgesi, hiçbir zaman bu tarihsel ada uygun olarak bir yönetim birimi olmamıştır. Kilikya diye bilinen bu bölge, Osmanlı döneminde Adana ve Halep vilâyetleri arasında paylaştırılmıştır.

Ovalık Kilikya'da bulunan Ramazanoğulları, Osmanlı yayılması karşısında Mısır'daki Memlûk Sultanlığı'nın himayesini sağlamıştı. XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet döneminde, Gedik Ahmet Paşa tarafından 1474'te İçel ele geçirildi. 1483 yılında Karamanoğlu Kasım Bey'in ölümünden sonra bu beylik sona ermiş ve İçel toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Günümüzdeki Mersin'i kapsayan topraklar, Yavuz Sultan Selim döneminde 1516'da Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır.

I.1.2. XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Yönetim Yapısındaki Değişmeler

Osmanlı'da uzun yıllar Defter-i Hâkanî Eminliği yapmış olan Ayn-î Alî Efendi'nin bu görevinden ayrılmasından sonra hazırlayıp Vezir-i Azâm Kuyucu Murat Paşa'ya sunduğu ve XVI. yüzyıl Osmanlı yönetsel yapısına ilişkin bilgileri de içeren *Kavânîn-i Alî Osman Der Hûlâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan* adlı risalesinde, (1609 M.) Mersin ve çevresini içine alan coğrafi bölgenin Kıbrıs'ın alınmasından sonra oluşturulan Kıbrıs Eyaleti sınırları içinde yer aldığını tespit etmekteyiz. Bu tarihte Kıbrıs Eyaleti 8 sancaktan oluşmaktaydı. Bunlar; Lefkoşe, İç-il (İçel), Sis, Alâiye (Alanya), Tarsus, Girne, Magosa ve Baf'tı. Ancak incelenen eyalette Mersin adı belirtilmemektedir (Ayn-î Alî Efendi, 1018:21).

İlk defa 1263 H. (1847 M.) senesinde yayınlanmış olan devlet salnâmesine göre Osmanlı Devleti'nde mevcut eyaletlerin sayısı 39, bunlara bağlı olan livaların sayısı ise 76 idi. Bu salnâmeye göre Adana Eyaleti'nin livaları Tarsus ve Üzeyir görünmekteydi (Devlet Salnâmesi, 1263). Aynı tarihte Mersin'de Tarsus'a bağlı bir köy olarak, Adana Eyaleti'nin sınırları içerisinde yer almaktaydı.

1857'de Adana Eyaleti içinde Tarsus Kazası civarında bulunan Mersin iskelesi kenarındaki kumlukları kiralamak isteyen kişiler, eyaletin valisi bulunan Vezir Halil Kâmil Paşa'ya isteklerini bildirmişlerdi. Eyaletten, yapılması gereken işlemler merkezden sorulmuş, bunun üzerine İstanbul'da Defterhâne-i Âmire'de, Mersin iskelesi ve karyesi hakkında bir kayıt olmadığı anlaşılmıştı. Bu kumlukların İzmir'de olduğu gibi Bezm-i Âlem Valide Sultan Vakfı'na devredilmesi önerilmiş, böylece sözü edilen yerlerin kiralanması ya da satılmasından elde edilecek gelirin, Valide Sultan Vakfı'na verilerek

vakfın gelirinin artırılması düşünülmüştü. Bunun üzerine Adana'ya, Sultan Abdülmecit imzalı bir ferman gönderilmiştir.² Eyalet ile merkez arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre Mersin, XIX. yüzyılın ortalarında hâlâ küçük bir köydü.

XIX. yüzyılda Osmanlı yönetim düzeninde köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu dönemde oluşturulan ve etkileri günümüze değin süren yönetim birimlerinin kaynağı, Tanzimat Fermanı sonrasında hazırlanan 1864 (7 Cemâziyel-âhir 1281) Vilâyet Nizamnâmesi'dir. Bu nizamnâme ile Osmanlı Devleti'nde eyaletler, sancaklar ve kazaların dağılımı ve bunların sınırları açısından birtakım değişiklikler yapılmıştır. Böylelikle yönetsel bölüşüm; 1-vilâyet, 2-liva, 3-kaza, 4-naahiye ve 5-karye (köy)'den ibaret olmak üzere beş kademe üzerine kurulmuştu. Yeni yönetsel dağılımdan Adana Sancağı ile birlikte Mersin de etkilenmişti. Böylece Adana, eyalet olmaktan çıkarılarak kendisine bağlı Tarsus, Mersin ve Karaisalı ile beraber Halep Vilâyeti sınırları içerisinde bir sancağa dönüştürülmüştü (Tönük, 1945:167). Aynı tarihte Halep Vilâyeti, Adana Sancağı, Antalya, Sivas, Şam ve Musul Vilâyetlerinden oluşan geniş bir sahayı kapsıyordu.

1870 yılında yayınlanmış olan Adana Vilâyeti'nin ilk salnâmesinden, Adana'nın Halep'ten ayrıldığını ve bağımsız bir Adana Vilâyeti'nin kurulduğunu öğrenmekteyiz.³ Böylelikle eyalet iken Adana'ya bağlı durumdaki Mersin, yeniden ancak

² Güney Dergisi'nin 1934 yılı Temmuz sayısında yayınlanan bu ferman şöyle idi: "Mersin iskelesi civarındaki kumluklarda evkaftan veya başka yerlerden verilmiş olan senetler muteber tutulmayacaktır. Bu yerleri kiralayanlar var ise kiralayanların isimleri ve şöretleri nelerdir? Mersin karyesi ahalisinin mutasarrıf oldukları ev, dükkan, bağ, bahçe ve diğer arazinin de mutasarrıflarının isimleriyle, hudutlarını, miktarlarını ve ne kadar icar tahsisine mütehammil oldukları beyan olunarak Evkaf Müdürü ve mühendis marifetiyle bi-l-muayene bunlara eskiden verilmiş senetler, muteber tutularak hazinece tebdil ve iade edilecektir. Kumluğa sonradan verilmiş senetler muteber olmadığından bunların icabına bakılmak ve Defterhanece kayıtları yürütülmek üzere bunların değerleriyle iki kıta defterinin ve haritasının gönderilmesi. Kumluk ile köyün boş yerlerine istekli var mıdır ? Varsa kimlerdir ? Bunları bildiren bir defterin Evkaf Nezaretine gönderilmesi." Bkz. Karadağ, 1939:4-5.

³ Mersin tarihi üzerine yapılmış çeşitli araştırmalarda Adana Vilâyeti'nin oluşturulma tarihi 1869 olarak belirtilmektedir. Oysa H 1286 (1869 M.) tarihli Halep Vilâyeti Salnâmesi incelendiğinde, Adana Sancağı ile birlikte Mersin'in henüz Halep Vilâyeti'ne bağlı olduğu görülecektir. Bkz. HVS, 1286. Böylece Adana

bu defa 1864 Vilâyet Nizamnâmesi gereğince yapılan düzenlemeler neticesinde oluşturulan, Adana Vilâyeti'ne dahil edilmiştir. Mersin, 1257 H. (1841 M) tarihinde küçük bir balıkçı köyü olarak Tarsus Kazası'nın Gökçeli Nahiyesi'ne bağlı bir konumdaydı. Günden güne artan ticari hareketlenme, buna bağlı olarak limana gelip giden gemilerin sayısındaki artış ve bunun sonucunda köydeki gelişme nedeniyle Mersin 1268 H. (1852 M.) tarihinde "Nahiye" olmuştu.

XIX. yüzyılın sonunda tarımın çeşitlenmesi, Mersin'in Adana ve Tarsus ile demiryolu bağlantısının gerçekleştirilmesi, Osmanlı'nın diğer liman kentlerinde olduğu gibi kapitalist ekonominin kılcal uzantılarının bu küçük balıkçı köyüne ulaşmasına neden olmuştu. Böylece Mersin, ekonomik ve sosyal gelişmelerle, bir zamanlar bağlı bulunduğu Tarsus Kazası'nı da kendi idari sınırları içerisine dahil ederek bir sancak konumuna gelmişti. Böylece Avrupa ülkeleri veya Osmanlı Devleti'nin sınırlı sanayi merkezleri arasında, Çukurova'nın verimli ovalarında yetişen tarımsal ürünlerin taşımacılığını gerçekleştiren tüccarlar için Mersin, artık önemli bir liman kenti olmaya adaydı.

AVS'ye (1294:172) göre, Mersin'in Tarsus'tan ayrılarak Gökçeli, Kalınlı ve Elvanlı nahiyeleriyle toplam 3 nahiyeden oluşan kaza durumuna gelmesi, 1281 H. (1864 M.) tarihindeydi ve kazanın merkezi Mersin Kasabası idi.⁴

İncelenen salnâmelerde Mersin'in yönetsel yapısı ile ilgili yapılan değişiklikleri gösteren bölüm, aşağıda verilen metin de olduğu gibidir; ve bu alıntı diğer salnâmelerde de aynen yinelenmektedir:

Vilâyeti'nin kurulmasından sonra ilk defa basılan H.1287 (1870 M.) Adana Vilâyeti Salnâmesi, bize vilâyetin 1870 tarihinde kurulmuş olduğunu göstermektedir. Bkz. AVS, 1287.

⁴ Mersin Kazası'nın ilk kaymakamı Halepli Mahmut Gürani Bey olarak belirtilmektedir. Bkz. Mutlu, 1940b:2; Cumhuriyet'in 50.yılında İçel, 1973:24.

Kasaba-yı mezkûre, 1257 tarihinde bir köy halinde iken, terakkiyatvâye-i hazret-i cihanbânide günden güne kesb-î ümran ve cesâmet ederek 1268 tarihinde nahiye teşkil ve Tarsus kazasına ilhak edilmişken, 1281 tarihinde Tarsus'tan dahi bi't-tefrik Gökçelü ve Kalınlı ve Elvanlı nahiyeleriyle 3 nahiye ilhak olunarak kazaya ve mevkiinin ihraz ettiği nezaket ve ehemmiyete binâen 1305 senesinde Tarsus kazasının izâfesiyle sancağa tahavvül etmiştir (AVS, 1294:172).

Halep Vilâyeti Salnâmesine (1286:213) göre, 1869 yılında Mersin Kazası'nın Şarkiyeye ve Garbiyye isimlerinde 2 mahalle ve Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı adlarında 3 nahiyesi vardı.

1876 tarihli İdare-i Nevâhi Nizamnâmesi'nin yayınlanması ile beraber bazı kaza ve sancaklarda yeni nahiyeler meydana getirildi. Bu tarihte Mersin'e bağlı Kalınlı ve Elvanlı nahiyelerinin adı Nevâhi Nizamnâmesi ile yeni kurulan nahiyeler arasında geçmekteydi (Tönük, 1945:210).

Mersin Kazası AVS'ye göre, 1888 yılında "...Gökçelü ve Kalınlı ve Elvanlı namlarıyla 3 nahiye ilhak olunarak kazaya ve mevkiinin ihraz ettiği nezaket ve ehemmiyete binâen 1305 senesinde Tarsus Kazasının da izâfesiyle sancağa terfi etmişti" (AVS, 1309:87-88). Böylece Mersin sancak merkezi haline getirilerek, bir zamanlar köy olarak bağlı bulunduğu Tarsus'u da kendi sınırları içerisine katmıştı.

Ek.I.'deki haritada görüldüğü gibi, Mersin Sancağı; güneyde Akdeniz, batıda İç-il (İçel) Sancağı, kuzeyde Konya Vilâyeti dahilinde Niğde Sancağı ve Karaman Kazası, doğuda merkez vilâyete bağlı bazı köyler ile sınırlı idi. (AVS, 1308:72).

Adana Valisi Sırrı Paşa'nın teklifi üzerine Mersin, 1894'te Gülek, Namrun ve Karadiken bucakları ile Tarsus'da dahil olmak üzere merkezi yine Mersin olan mutasarrıflık ve liva merkezi olmuştur (Cumhuriyet'in 50.yılında İçel, 1973:24).

1897-98 yıllarına ait '*Devlet-î Aliyye-î Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistikî Umûmisi*' adlı eserde Mersin Sancağı'nın Mersin ve Tarsus isimlerinde iki kazası olduğu belirtilmektedir.⁵ Uzun yıllar Liva (Sancak) merkezi olarak kalan Mersin, 1924 yılında vilâyet merkezi haline getirilmiştir (İnce, 1938:45).

1927 Türkiye Nüfus Sayımı'nda Mersin İli'nin yüzölçümü 4615 kilometre kare olarak belirtilmiş olup (McCarthy,1998:237), aynı yılda Mersin, merkez kazayla Tarsus Kazası'ndan oluşmaktaydı. Elvanlı, Erçel nahiyeleri merkez kazasına Namrun (Kara Tekin), Gülek Nahiyeleri Tarsus Kazası'na bağlıydı (TCDS, 1926-27:1096).

TCDS'ye (1927-28:1198) göre merkez vilâyet olan Mersin'in Elvanlı, Kuzucu Belen adlarında 2 nahiyesi ve 88 adet köyü, Tarsus kazasının sınırları içinde Gülek ve Namrun nahiyeleri ile 182 adet köyün bulunduğu belirtilmiştir.

I.1.3. Nahiye ve Köyler

1869 yılında yayınlanan HVS'ye (1286:213) göre, Mersin Kazası'nın toplam 3 nahiyesi ve 67 köyü vardı. Bu nahiyelerin ve onlara bağlı olan köylerin adları ise şunlardan ibaretti:

⁵ Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin ilk ve tek genel istatistik yıllığıdır ve 1313 Mali yılına aittir. Bkz. Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1997:3.

I.1.3.1. Gökçeli Nahiyesi

Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Gökçeli adından Tarsus'un bir nahiyesi olarak söz etmişlerdi. Evliya Çelebi'ye göre, o zaman Gökçeli bir kaleydi ve halk burada yaşamaktaydı. Gökçeli, Tarsus'un batısında, Mersin'in 10 km doğusunda bulunan Deliçay ile 8 km batısındaki Mezitli arasındaki alandan, kuzeyde Toroslara kadar uzanan bölgeyi kapsamaktaydı (Akgündüz,1993:177). Daha sonra Gökçeli 1864 yılında Mersin Kazası'nın sınırları içerisine dahil edilmişti (AVS, 1294:172).

HVS'de (1286: 214) Gökçeli'ye bağlı köylerin adları şöyle belirtilmişti:

Karaisalı, Karaduvar, Karacailyas, Panbar, Bekirde, Çavuşlu, Yalınayak, Buluklu, Erçel, Cebel, Kerimler, Korucular?, Alatağ, Sunturas, Efrenk⁶, Dinikar, Akarca, Absun, Kuşlu, Erçel, Emirler, Bozadin, Çavak, Karahacılı, Seydişih, Köselirli, Kolgalı, Copurlu, Araplar, Tahtacı, Kuyucu, Hıristiyan, Yeniköy, Develi Tahtacılar.

I.1.3.2. Elvanlı Nahiyesi

Evliya Çelebi'ye göre Elvanlılar, Tarsus'un batısında yer alan Gökçelilerin batısında bulunmaktaydı. Elvanlı kalesi o zamanlar bir köyden ibaret olup köy halkı kale içinde yaşamaktaydı. Mersin'in 27 km kuzeyindeki Elvanlı Köyü'nde; Elvanlı boyu ve boyların beyleri yaşamaktaydı (aktaran Akgündüz:1993:175).

Elvanlı bir nahiye olarak 1864 yılında Mersin Kazası'na bağlanmıştı. HVS'ye (1286:214) göre Elvanlı'ya bağlı köylerin adları şunlardı:

⁶ Efrenk adı günümüzde Arslanköy olarak değiştirilmiştir.

Nefs-i Elvanlı, Tömük, Dağlı, Karahıdırlı, İlemin, Sandal, Kuzucu, Çarlık, Mezitli, Bahşe ?, Arpaç, Sıraç, Çakal, Diğer Arpaç, Diğer Çakal, Alata, Kaklı, Ahat, Surkun, Kuyucu.

I.1.3.3. Kalınlı Nahiyesi

HVS'de (1286:214) Kalınlı'ya bağlı köyler şöyle belirtilmişti:

Aktam, Eğdir ?, Davřan, Virani, Davultepe, Menteř, şaherlü?, Karahacılı, Sekmanlı, Çeřmelü, İşpahülü ?, Bahřiř Cemaati.

1890 yılında yayınlanan Devlet Salnâmesine (1307:585) göre, Mersin'in 87 köyü ve bir de Elvanlı adında nahiyesi vardı.

Tablo 1
Mersin Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köyler (1890)

Köy	Nahiye	
65	-	Nefs-i Mersin
22	1	Elvanlı
87	1	Toplam

Kaynak:1307 Devlet Salnâmesi, 585.

Mersin'in köy sayısı 1893-94 yıllarında 88'e çıkmış, nahiye sayısında ise bir değişme olmamıştı (Devlet Salnâmesi, 1311:647).

Tablo 2
Mersin Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köyler (1893-94)

Köy	Nahiye	
66	-	Nefs-i Mersin
22	1	Elvanlı
88	1	Toplam

Kaynak: 1311 Devlet Salnâmesi.

1896 yılında yayınlanan Devlet Salnâmesine (1314:714) göre, Mersin Sancağı'na bağlı bir kaza, iki nahiye ve 269 köy vardı. 1908'de nahiye sayısı 3'e çıkmış, köy ve kaza sayılarında değişiklik yapılmamıştır (Devlet Salnâmesi, 1326:821).

I.2. Yönetmel Görev ve Görevliler

I.2.1. Mülkî Amirler

I.2.1.1.Vali

Yönetmel bölüşümün en büyük parçası olan vilâyette, yürütme gücünün en üstünde; her nezaretin vekili ve sorumlusu olan ve taşrada mutasarrıf ve kaymakamın, merkez sancakta ise, maliyeden maârife, zabıadan sıhhiyeye idari şubeleri dolduran memurların amiri konumunda bir vali bulunmaktaydı. Osmanlı döneminde Mersin, bir vilâyet olmadığı için buraya vali atanmamıştı. Cumhuriyet'in ilanından bir yıl sonra vilâyet olan Mersin'e vali tayin edilmişti. İnceleme dönemimiz içerisinde bulunan valiler kronolojik sırayla şunlardır:

1925-1926 yıllarında Vali Ahmet Hilmi Bey (TCDS,1925-26: 826)

1926-27 yıllarında Vali Abdullah Sabri Bey⁷ (TCDS,1926-27:1110)

1927-28 yıllarında Vali Ali Rıza Bey (TCDS,1927-28:1205)

I.2.1.2. Mutasarrıf

1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile vilâyetler, livaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş ve livanın yönetimi 'mutasarrıf'a bırakılmıştı. Mutasarrıflar, livalarda kurulan 'Liva İdare Meclisi'nin başkanlığını yapmaktaydı ve aynı zamanda vilâyetlerdeki

valinin yetki ve görevlerini de üstlenmişlerdi (Çadırcı, 1997:258-259). Mersin'in sancak haline gelmesinden sonra buraya atanan ilk mutasarrıf, Mustafa Neşet Paşa olmuştu. Bunu aşağıdaki mutasarrıflar izlemişti:

Tablo 3
Mersin Mutasarrıfları (1890-1916)

1308 (1891 M.) AVS	Mutasarrıf Mustafa Neşet Paşa
1309 (1892 M.) AVS	Mutasarrıf Behçet Paşa
1311 (1893/94 M.) SDAO	Mutasarrıf Mehmet Fehim Paşa
1312 (1894 M.) AVS	Mutasarrıf Mehmet Ali Paşa
1312 (1894 M.) SDAO	Mutasarrıf Ahmet Arif Bey
1314 (1896 M.) SDAO	Mutasarrıf Mehmet Nazım Bey
1315 (1897 M.) SDAO	Mutasarrıf Mehmet Nazım Paşa
1316 (1898 M.) SDAO	Mutasarrıf Ziya Paşa
1317 (1899 M.) SDAO	Mutasarrıf Ziya Paşa
1318 (1900 M.) SDAO	Mutasarrıf Şükrü Paşa
1318 (1900 M.) AVS	Mutasarrıf Ali Galip Paşa
1319 (1901 M.) AVS	Mutasarrıf Ali Galip Paşa
1320 (1902 M.) AVS	Mutasarrıf Hayri Bey
1321 (1903 M.) SDAO	Mutasarrıf Cemal Bey
1322 (1904 M.) SDAO	Mutasarrıf Cemal Bey
1323 (1905 M.) SDAO	Mutasarrıf Cemal Bey
1324 (1906 M.) SDAO	Mutasarrıf Cemal Bey
1325 (1907 M.) SDAO	Mutasarrıf Cemal Bey
1326 (1908 M.) SDAO	Mutasarrıf Neşet Bey
1327 (1911 M.) SDAO	Mutasarrıf Vagleri Efendi
1328 (1912 M.) SDAO	Mutasarrıf Rauf Bey
1333-34 (1918 M.) SDAO	Mutasarrıf Ahmet Galip Bey

1.2.1.3. Kaymakam

Tanzimat'tan önce sancak yöneticisi olan mütesellimlik kurumunun görevini üstlenen kaymakamlar, doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'ne bağlı olup valilere karşı sorumluydular (Çadırcı, 1997:236-237).

1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından sonra daha önce uygulanan 'kaza'lara kaza müdürleri atanmasına son verilerek, kaymakam doğrudan kaza

⁷Bkz. Tarsus Gazetesi, 5 Kanûn-u Sani 1927.

yöneticisi olarak atanmaya başlamıştır. Kaza İdare Meclisi'nin başkanlığını yapan kaymakam, il idare meclisine benzeyen bu meclisin kurulu ile bulunduğu mahalli yönetirdi. Büyük ve önemli sorunları mutlaka vali ve il idare meclisine bildirmekle yükümlüydü.

Tablo 4
Mersin Kaymakamları (1869-1916)

1286 (1869 M.) HVS	Kaymakam Reşad Bey
1287 (1870 M.) AVS	Kaymakam Abdulkadir Kemali Efendi
1289 (1872 M.) AVS	Kaymakam Abdulkadir Kemali Efendi
1290 (1873 M.) AVS	Kaymakam Galip Bey
1293 (1876 M.) AVS	Kaymakam Mehmet Reşat Bey
1294 (1877 M.) AVS	Kaymakam Mehmet Reşat Bey
1296 (1879 M.) AVS	Kaymakam Abdullatif Bey
1297 (1880 M.) AVS	Kaymakam Ahmet Hamdi Efendi
1307 (1890 M.) SDAO	Kaymakam Mehmet Nazif Efendi

I.2.1.4. Nahiye Müdürü

1864 Nizamnâmesi, nahiyeden söz etmiş olmasına rağmen, nahiyeler hakkında ayrıntılı bilgi içermemekteydi. Nahiye yönetimini ve statüsünü belirleyen, aynı zamanda düzenleyen 1871 Nizamnâmesidir (Ortaylı, 1985:93-94). Bu nizamnâmeğe göre, her nahiyenin bir müdürü ve bir nahiye meclisi oluşturulması kararlaştırılmıştı.

Mersin'in nahiye olduğu 1852'de ve sonrasındaki müdürlerine ilişkin bilgileri, henüz o tarihte AVS'lerin yayınlanmaya başlanmamış olmasından dolayı saptamak mümkün olamamıştır. Fakat Mersin'e bağlı nahiyelerin müdürleri ile ilgili bilgi salnâmelerde mevcuttur. Buna göre 1870-1902 yılları arasında Mersin'e bağlı nahiyelerin müdürleri aşağıdaki isimlerden oluşmaktaydı:

1287 (1870 M.) AVS Kalınlı ile Elvanlı Nahiyesi Müdürü Mustafa Bey

1290 (1873 M.) AVS Kalınlı ile Elvanlı Nahiyesi Müdürü Ahmet Efendi

1293 (1876 M.) AVS Elvanlı Nahiyesi Müdürü Mehmet Ali Efendi

1308 (1891 M.) AVS Elvanlı Nahiyesi Müdürü İsmail Hakkı Efendi

1312 (1894 M.) AVS Elvanlı Nahiyesi Müdür Vekili Hakkı Efendi

1318 (1900 M.) AVS Elvanlı Nahiyesi Müdürü Ali Arslan Efendi

1320 (1902 M.) AVS Elvanlı Nahiyesi Müdürü Ali Arslan Efendi

I.3. Yönetim Kalemleri (Mülkî Daireler)

I.3.1. Tahrir Kalemi

Tahrir, nüfus, arazi ve emlak gibi kayıtların düzenlenmesi ve tutulması anlamında kullanılan bir deyimdir. Tahrir ya da Tahrirat Kalemi yukarıda sözü edilen anlamda resmi dairelerin yazı işleriyle meşgul kalemlerine verilen addı (Pakalın, 1993:376-377). Nezaretlerle, vilâyet merkezlerinde resmi yazışmalardan sorumlu 'Mektûbî Kalemi', kazalarda ve sancaklarda ise 'Tahrir ya da Tahrirat Kalemi' adı verilen resmi daireler bulunmaktaydı. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin 32. maddesinde belirtildiği üzere, sancaklarda idare meclisinin doğal üyeleri arasında yer alan Tahrirat Müdürü'nün görevi, emrindeki tahrirat kalemi aracılığıyla, livanın resmi tüm kayıtlarının muhafazasından sorumluydu. (Düstur, 1289:614).

1872 yılında yayınlanan AVS'de (1289:67) Tahrirat Kâtibi Nuri Efendi'nin adı geçmektedir. Ancak henüz bu tarihte Mersin'de bir tahrir kalemi yoktu. Mersin'de 1879 yılında biri gayri müslim olmak üzere, toplam 3 kişilik bir 'Tahrir Kalemi' oluşturulmuştu (AVS, 1296:146).

I.3.2. Muhasebe Kalemi

Muhasebe Kalemi'nin görevi, livanın mali işleri ile vilâyet defterdarı tarafından kendisine verilmiş olan emirleri uygulamaktan ibaretti (Düstur, 1289:614). Muhasebe kalemi de Mersin'in sancak olmasından (1891) sonra oluşturulan kalemler arasında yer almaktaydı (AVS, 1308:89). Vâridât kâtibi, mesârifat kâtibi, evrâk mukayyidi, yevmiye mukayyidi ve sandık emini gibi üyeleri vardı.

I.3.3. Defter-i Hâkanî Kalemi

1870 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nde, defter-i hâkanî memurunun görevi, liva idaresi ile ilgili yazışmaları ve valinin mutasarrıfa bildireceği açıklamaları hazırlamak olduğu belirtilmişti (Tönük, 1945:192). Defter-i Hâkanî Kalemi, arazi kayıtlarının bulunduğu defterlerin saklandığı yere denir. Yani bugünkü Tapu-Sicil Daireleri de denebilir. Sancak merkezinde 'Defter-i Hâkanî Memuru', kaza ve nahiyelerde ise 'Tapu Kâtibi' bulunmaktaydı.

Muhasebe Kalemi gibi, Defter-i Hâkanî Kalemi de Mersin'in sancak olmasından sonra kurulmuştu (AVS, 1308:90). O yıllarda Mersin Defter-i Hâkanî Kalemi, bir başkâtip, refiki ve de tapu kâtibinden meydana gelen kadrosuyla çalışmalarını sürdürmekteydi.

1910 yılında Mersin'e gelen Ahmet Şerif (1977:277-278), yörede bulunduğu sırada defter-i hâkanî idaresinin kötü durumda olduğunu ve çalışmalarının da eleştirildiğini belirtmiştir.

I.3.4. Adliye Klemi

Bu kalem, yargıyla ilgili yazışmaların görüldüğü bir birimdi. 1891 yılında Mersin Sancağı'nda bulunan 3 kişilik adliye klemi iki Müslüman bir gayrı müslim üyeden oluşmaktaydı (AVS, 1308:91). Adliye klemi, başkâtip, zabıt kâtipleri, icra mübaşirleri, müstantik, icra memuru ve mukâvelât muharriri'nden meydana gelen kadrosuyla çalışmalarını sürdürmüştür (AVS, 1309:97).

I.4. Mülkî İdareler

I.4.1. Telgraf ve Posta İdaresi

Telgraf 1832 yılında keşfedilmiş, 1843'ten itibaren Avrupa'da ve Amerika'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu iletişim aracıyla, Osmanlı yöneticileri Kırım Savaşı sırasında tanıştılar ve telgrafla ilk muhabere, Fransızca olarak Latin harfleriyle yapılmaya başlandı. 1861'den sonra ise muhabere dili Türkçe oldu. 1876 yılında hemen hemen her vilâyetle haberleşmek mümkün hale gelmişti (Çadırcı, 1997:297-298). Osmanlı'da haberleşme demek olan "ulak-menzilhâne" ikilisi, Posta Nezareti adı altında yeniden düzenlenerek resmen 1840'da kurulmuştu. Gerek telgrafla gerekse postayla haberleşme yaygınlaştıktan sonra bu iki kurum birleştirilmiş ve 1872 yılından itibaren haberleşme hizmetleri, Telgraf-Posta İdaresi'nce yürütülmeye başlanmıştır (Yazıcı, 1985:1636-1651).

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde Posta İdaresi dışında yabancı devletler elçilikleri vasıtasıyla posta hizmetlerini yerine getirmekteydiler. Mersin Sancağı'nda bulunan Avusturya, Rusya, Fransa ve Mısır posta hizmetlerini sürdüren yabancı devletler arasındaydı. Bu duruma 1 Ekim 1914'te çıkarılan 'İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Lağvı'

kanunuyla, yabancı posta örgütleri kapatılarak son verilmişti. I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenik çıkmasından sonra, bir kısım yabancı posta örgütleri tekrar açılmışsa da Lozan Antlaşması ile kesin olarak kapatılmışlardır (Varlık, 1985b:1656).

1873 yılında Mersin'de Telgraf ve Posta İdaresi çalışanları, müdür ve muhabere memurundan oluşmaktaydı (AVS, 1290:71). 1895'de Mersin Telgraf ve Posta İdaresi'nde ise; müdür, iki Türkçe muhabere memuru, iki Fransızca muhabere memuru, iki seyyar memur ve bir de posta kâtibi çalışmaktaydı (AVS, 1312:170).

I.4.2. Karantina İdaresi

Sanayileşen Avrupa ülkelerinin hammadde kaynağı ve pazar olarak gördüğü ülkeler arasında yer alan Osmanlı Devleti'nde, genel olarak liman kentlerinin ticaret hacimleri artmıştı. Bu durum bölgelerin kendine özgü koşulları içerisinde zaten var olan sağlık sorunlarına ek olarak, göç ve göçe bağlı bir dizi sağlık sorununu da beraberinde getirmişti. Böylece önce İstanbul'da daha sonra vilâyetlerde ve diğer yerleşim birimlerinde, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren 'Karantina İdare'leri kurulmaya başlandı. Karantina Teşkilâtı, bulaşıcı ve salgın hastalıklı bir yerden gelen yolcuların, hastalıklarının bulunup bulunmadığının anlaşılabilmesi için, şehir halkından ayrı bir süre nezaret altında tutulmak üzere kurulmuş olan yerdi (Pakalın, 1993:199).

1889 yılında salgın bir hastalık olan kolera nedeniyle sancakta, 5 ay kadar bir süreyle limana gemilerin girişi yasaklanmıştı (AVS, 1309:102). 1891'de Mersin Sancağı'nda bulunan Karantina İdaresi'nin bir tabib, kâtip ve gardiyandan oluşan kadrosu bulunmaktaydı (AVS, 1308:94).

I.4.3. Zabıta İdaresi

Tanzimat Fermanı'nda üzerinde önemle durulan konulardan birisi de, halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasıydı. Çıkarılacak yeni yasalarla can güvenliği, mülkiyetin korunması gibi görevler, devletin en önde gelen sorumlulukları arasında sayılmaktaydı. Böylece 1844 yılında Zaptiye Teşkilâtı kurularak, içgüvenlik bu kuruluşa devredildi. Zaptiye örgütü, bugünkü anlamıyla hem polis ve hem de jandarmanın görevini üstlenen kurumdu. Bu kolluk gücünün yönetimi, vali ve kaymakamın denetimindeydi (Çadırcı, 1997:317-323).

Mersin'de 1902-1903 yıllarında Zabıta İdaresi'nin tabur ağası, tabur kâtibi, piyade yüzbaşısı, piyade mülâzım-ı evveli, piyade mülâzım-ı sanisi, birinci süvari yüzbaşısı, birinci süvari mülâzım-ı evveli ve birinci süvari mülâzım-ı sanisi'nden oluşan bir kadrosu bulunmaktaydı (AVS, 1320:183-184).

I.4.4. Polis İdaresi

10 Nisan 1845 tarihli tezkere ile İstanbul'da halkın güvenliğini ve kentin düzenini sağlamak amacıyla polis adıyla bilinen bir kolluk kuvveti oluşturulmuştu (Toprak, 1985:1270). Daha sonra diğer vilâyetlerde ve sancaklarda da polis teşkilâtı aynı amaçla yaygınlaştırılmıştır. 1891 yılında Mersin Sancağı'ndaki Polis İdaresi'nde üçüncü sınıf bir komiser ile dört kişilik bir polis kuvveti bulunmaktaydı (AVS, 1308:94). 1902 yılında ise yine bir komiser ile altı kişiden kurulu bir polis gücü vardı (AVS, 1320:184).

I.4.5. Evkaf İdaresi

Evkaf İdaresi, câmi, medrese, imâret gibi hayrâtın idaresine ayrılan arazi, bina gibi taşınmaz malların yönetimi ile ilgili birimlere denir. Mersin’de daha önceki tarihlerde vakıflar olduğu bilinmesine rağmen, Evkaf İdaresi’ne AVS’deki (1318:180) kayıtlarda, 1900 yılında rastlamaktayız. Ancak AVS’lerde vakıfların isimleri belirtilmemiştir. Mersin’de bulunan vakıflar, 1909 yılında Evkaf-ı Hümayûn Nezareti’nin hazırladığı bütçe kayıtlarına göre şunlardan ibaretti.⁸

Seyyid Aşık Vakfi

Cami-ül Nur Mezrası Vakfi

Makam-ı Cami-i Şerif Vakfi

Mustafa Ağazâde Vakfi

Bolgar (Bulgar) Aşık Vakfi

Örtülü Camii Şerif Vakfi

Osman Aşık Vakfi

Kesik Köprü Vakfi

Tekfur Vakfi

Beğçe Şeyh Vakfi

Mihale Baba Vakfi

I.4.6. Rüsûmat İdaresi

İthalat ve ihracat olmak üzere iki kısma ayrılmış olan gümrük (*rüsûmat*) idaresi, Mersin Limanı’nda 1873 yılında müdür, başkâtip ve sandık eminden oluşan görevli kadrosuyla çalışmalarını sürdürmekteydi (AVS, 1290:71).

⁸ Adı geçen vakıfların bütçeleriyle ilgili bkz. Evkaf-ı Hümayûn Nezaretinin 1327 Senesi Bütçesi, s.227

1891 yılında yayımlanan AVS'ye (1308:85) göre, Mersin Limanı'nda çeşitli ticari malların nakline özel 10 adet mavna ile 30'a yakın filika ve istimbot bulunmaktaydı. İthalat ve İhracat için kullanılmak üzere sahil boyunca biri demir ve dördü ahşaptan yapılmış toplam 5 iskele vardı. Ayrıca bu salnâmede, 1888 yılına ait olduğu belirtilen rüsûmat idaresinin gelir gider cetveli de şöyle idi:

Tablo 5
Rüsûmat İdaresi'nin 1305 Senesi Genel Gelirleri (1888)

Toplam		İç Harcamalar		İhracat		İthalat		Küçük Harcamalar	
para	kuruş	para	kuruş	para	kuruş	para	kuruş	para	kuruş
38	1605881	9	588855	21	254401	28	752771	20	9853

Kaynak: AVS, 1308:86.

1892'de rüsûmat idaresi kadrosunun önceki yıllara göre hayli büyümüş olan kadrosu şöyle; müdür, başkâtip, kâtib-i sâni, sandık emini, icmâl kâtibi, tezkere kâtibi, istimator, eşya-yı ayniye memuru, kol memuru, mubassırlar (gümrüklerde arayıcı kâtibi), arayıcılar, kantarcılar, süvariler ve piyade kolcularından oluşmaktaydı (AVS, 1309:99).

AVS'ye (1309:100) göre, Mersin Limanı'ndaki Rüsûmat İdaresinin 1889 yılına ait gelirlerinin genel toplamı 2.129.227 kuruş idi.

Tablo 6
Rüsûmat İdaresinin 1306 Senesi Genel Gelirleri (1889)

Toplam		İthalat		İhracat		Küçük Harcamalar	
para	kuruş	para	kuruş	para	kuruş	para	kuruş
2	2129227	26	934685	16	1162755	-	31786

Kaynak: AVS, 1309:100.

1900 ve 1902 yıllarında yayınlanan AVS'lerde, gümrük rûsûmunda elde edilen miktar her iki salnâmede de 92.434 kuruş olarak belirtilmiştir (AVS, 1318:249-250; 1320:286).

I.4.7. Orman İdaresi

Osmanlı Devleti döneminde ilk ormancılık örgütü, Ormancılık Meclisi adıyla 1869 yılında kurulmuştur. Ormancılık Örgütünün taşradaki yapısı aşağıdaki görevlilerden oluşmaktaydı:

- a-Sermüfettişler
- b-Müfettişler
- c-Müfettiş Muavinleri
- d-Süvariler
- e-Piyadeler
- f-Tezkere Muharriri ve Ondalık Memurları.

Taşrada ormancılıkla ilgili düzenlemelerin yansıması olarak 1876 yılında Mersin Kazası'nda, bir memur ve bir de kereste icmâl kâtibi olmak üzere AVS'de iki kişilik orman memurları listesi belirtilmektedir (AVS, 1293:69). 1877 yılında bir süvari orman memuru, iki korucu ve bir de kereste icmal kâtibi olmak üzere orman memurları listesinin dört kişiden oluştuğu görülmektedir (AVS, 1294:16). 1891 yılında ise görevli listesine önceki yıllara ek olarak, bir müfettiş ve bir de tezkere muharriri eklenmiştir (AVS, 1308:92). 1903'deki orman idaresi ise; orman sermüfettişi, sermüfettiş, orman başkâtibi, ikinci kâtip, tezkere muharriri, süvari memuru, ondalık memuru ve orman piyade korucuları olmak üzere 13 kişiden oluşmaktaydı (AVS, 1320:180-181).

AVS'ye (1308:92) göre, Mersin Orman İdaresinin kuruluş tarihi 1891 olarak belirtilmişti. Ancak 1876 yılından itibaren yörede orman memurları bulunmaktaydı. Gerçi 1869 yılında son şekli verilen Orman Nizâmname'si ile Orman İdareleri, vilâyetlerde ve taşralarda örgütlenmeye başlamıştı. Ancak Mersin'de taşralarda kurulması öngörülen Orman İdaresi'nin yapısına uygun bir örgütlenme, 1903 yılında gerçekleşmiştir. (AVS, 1320:180-181). Bu tarihte Orman sermüfettişi Ahmet Hilmi Efendi idi (1320:181).

I.5. Meclisler

I.5.1. Liva (Sancak) İdare Meclisi

1864 Nizamname'si ile vilâyetlerin alt birimi olan liva (sancak)'larda mutasarrıfın başkanlığında bir 'Liva İdare Meclisi' kurulmaya başlandı. Bu meclis, Osmanlı taşra yönetiminde idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri görüşüp karara bağlardı (Ortaylı, 1985:76-77; Çadırcı, 1985:210-230). Liva İdare Meclisi, hukuki sorunlara ve adli davalara müdahale edemezdi. Bu meclis aynı zamanda Kaza İdare Meclisi'nin de bir üst organıydı (Ortaylı, 1985:77).

Liva İdare Meclisi'nin başkanı olan mutasarrıflar, kendi görev alanları içerisinde vilâyetlerdeki valinin yetki ve görevlerini üstlenmişlerdi. Liva yönetiminde livanın merkezi olan kazanın hakimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayri müslim cemaatlerin ruhani reisleri meclisin doğal üyeleri olarak mutasarrıfa yardımcı olurlardı. Ayrıca ahalice seçilen iki Müslüman ve iki gayri müslim üyenin katılımıyla idare meclisleri oluşmaktaydı (Ortaylı, 1985:76).

Mersin'in sancak olarak ilk kez yer aldığı AVS'de, idare meclisi şöyle oluşmaktaydı (AVS, 1308:89):

Meclis-i İdare Heyeti
Reis Mutasarrıf Paşa

Doğal Azalar	Seçilmiş Azalar
Naib Efendi	Kâmil Efendi (mütemayiz)
Muhasebeci Efendi	Abdurrahman Efendi
Tahrirat Müdürü Bey	Süleymanzâde İbrahim Efendi
Müftü Efendi	Şatır Efendi
Meclis Kâtibi Mesut Efendi	

Mersin'de meclisin içindeki etnik ve dinsel dağılım diğer salnâmelerde de çok fazla değişiklik göstermeden yinelenmiştir. Bazen seçilmiş üyeler arasında iki gayri müslim üyenin yer aldığı görülmektedir (AVS, 1318:176).

1.5.2. Kaza İdare Meclisi

1864 düzenlemeleri ile kazalarda, aynı sancaklarda olduğu gibi kaymakamla birlikte kazanın yönetiminden sorumlu bir idare meclisinin, kaza merkezlerinde kurulması kararlaştırılmıştı. Kaza İdare Meclisi, kaymakamın başkanlığında, kaza hakimi, o beldenin müftüsü, gayri müslim ahalinin ruhani liderleri, kaza kâtibi ve üç de azadan meydana geleceği belirtilmekteydi. Meclis, idari, mali, eğitim, güvenlik, bayındırlık, tapu, ziraat ve halka ait işleri görüşür ve karara bağlardı (Düstur, 1289:616-617). Kaza idare meclisleri, vergi itirazlarını görüşmek için başvurulacak ilk makamdı (Ortaylı, 1985:78).

1869 yılında Mersin Kazası İdare Meclisi, adı geçen şu kişilerden oluşmaktaydı: Kaymakam Reşat Bey, Aza Abdurrahman Efendi, Aza Mehmet Ali Efendi, Aza Nikola Ağa, Aza Kirkor Ağa (HVS, 1286:75). 1870’de ise Mersin İdare Meclisi üye sayısının artmış olduğunu görmekteyiz. Bu meclis başkanı kaymakam olmak üzere, nâib, müftü, mal müdürü, iki Müslüman ve bir (ruhani lider) Rum Metropoliti ve iki de gayri müslim üyeden oluşmaktaydı (AVS, 1287:52).

I.5.3. Deâvî Meclisi

Her kazada bir meclis-i deâvî’nin bulunması 1864 düzenlemeleriyle kararlaştırılmıştı. Bu meclis kazanın hakimi, yani kazanın nâibinin yönetiminde Müslüman ve gayri müslim 3 üyeden meydana gelmişti. Deâvî Meclisi’nin yaptığı işler arasında Müslüman cemaatine ait olan mahkeme davaları, gayri müslim ahaliye ait olup cinayet davaları, liva ticaret meclislerinde görülecek olan ticaret davaları bulunmaktaydı. Ayrıca küçük suçlarla ilgili davalara da bu meclis bakmaktaydı. Burada bir hükme bağlanan dava sonuçları, deâvî hakimi ve kaza mümeyyizlerinin (kâtip) mühürleriyle önce kaymakama, kaymakam da kendi görev alanının dışına icra edecek hükümleri mutasarrıfa bildirirdi (Düstur, 1289:617-618).

1869 yılında Mersin’de bulunan Deâvî Meclisi, kazanın nâibi başkanlığında iki Müslüman ve iki de gayri müslim üyeden meydana gelmekteydi (HVS, 1286:75). 1880 yılına ait salnâmeyi incelediğimizde artık Deâvî Meclisi’nin oluşturulmadığını görmekteyiz.

I.5.4. Belediye Meclisi

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti öncelikli olarak ulaşım yolları üzerindeki şehirlerinde ve dış dünya ile sıkı bir iletişim içerisine giren liman kentlerinde, artan ticari hareketliliğe paralel olarak birtakım düzenlemeler yapma ihtiyacı hissetmişti. Bu düzenlemeler tüccar gemileri için karantina, konaklama tesisleri, düzenli ve sağlıklı hizmetler sunabilecek yerlerin kurulması anlamına gelmekteydi. Ancak liman kentlerinde beledi anlamda atılımlar yapan grup gerçek anlamda yerli ve yabancı tüccarlar olmuştu (Ortaylı, 1985:111-115).

1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin 4.maddesi "Her köy bir belediye dairesi sayılır" demektedir; ancak kent ve kasabalardaki belediye örgütlenmesine ilişkin ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir. 25 Temmuz 1867'de "*Vilâyâtta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâifi Umûmiyesi Hakkında*" 16 bentten oluşan bir yönerge yayınlandı. Böylece Osmanlı Devleti'nin büyük kentlerinde belediye meclisleri ile dairelerinin nasıl çalışacakları ve görevlerinin nelerden ibaret olacağı belirlenmeye çalışıldı (Çadırcı, 1997:275).

Mersin'in de dahil olduğu pek çok liman kentinde, belediye meclisleri 1877 Vilâyet Belediye Kanunu çıkmadan önce 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin belediye örgütlenmesine ilişkin çok yetersiz hükmüne dayanarak kurulmuştu. Mersin'de 1869 yılında belediye meclisi bulunmaktaydı (HVS, 1286:75).

Ortaylı'nın (1985:162-163) da belirttiği üzere, 1856 Islahat Fermanı imparatorlukta yabancılar, toprak alım-satımı konusunda bir serbestî tanımıştı. Kendisine tanınan bu haklarla yabancı uyruklular köy ve kasabalarda toprak satın almaya

başladılar. Bu olay şehir arazilerinin dağılımı ve kullanım şeklini belirleyecek olan belediye örgütlerinin kurulmasını hızlandırdı. Bununla birlikte liman kentlerinde ulaşım ve ticaretle uğraşan tüccarlar, modern kent hayatının yaşadıkları yerlerde de düzenlenmesi amacıyla belediye idarelerinin bir an önce kurulması için faaliyete geçmişlerdi İşte bahsettiğimiz tüm bu nedenler özellikle liman kentlerinde belediye meclislerinin süratle kurulmasındaki etkenler olmuştur.

1871 Vilâyet Nizamnâmesi'yle, belediye dairelerinin ve meclislerinin yetkileri ve çalışma yöntemleri belirlendi. Buna göre meclis reisi (başkanı) eskiden olduğu gibi memurlar arasından seçilerek mutasarrıfın görevlendirmesi ve valinin onayı ile fahri olarak çalışacaktı. Belediye meclisi; reis, reis muavini ve altı üyeden kurulacak ve üyeler iki yılda bir seçimle yenilenecek ve varsa o yöredeki dini cemaat liderlerinin de katılımıyla oluşacaktı (Ortaylı, 1985:160).

1869 yılında Mersin Belediye Meclisi aşağıda adı geçen kişilerden oluşmaktaydı: Reis Abdürrahman Ağa, Aza Mustafa Ağa, Aza Mahmut Efendi, Aza İlyas Ağa, Aza Nikola Ağa, Aza Esat Ağa, Aza Kirkor Ağa, Kâtip Neşet Efendi (HVS, 1286:75).

Belediye reisi, nizamnâmede belirtildiği üzere aynı zamanda İdare Meclisi azalarından olan Abdurrahman Efendi'ydi. İncelenen salnâmelerde değişik tarihlerde belediye reisliği yapmış kişilerin aynı anda 'Ziraat Bank Meclisi'nin azalığını da yaptığı görülmektedir.

1891 yılında Mersin’de belediyenin büyüdüğünü ve modern anlamda belediyecilik yapmak için kadrosunu kurmuş olduğunu görüyoruz. Belediye Reisi Abdullah Merzuk Efendi aynı zamanda Ziraat Bank Şubesi Reisliği de yapmaktaydı. 1306 H. yılı (1889 M.) Mersin Belediyesi’nin gelirler toplamı 184.154 kuruş, masraflar toplamı ise 184.046 kuruş idi (AVS, 1308:85). Belediyenin kadrosu ise şöyle oluşmaktaydı: Reis Abdullah Merzuk Efendi, Aza Mehmet Kirpoç Efendi, Aza Abdulhalûk Efendi, Aza Bodosoğlu Dimitraki Efendi, Aza Panos Ağa, Memur ve Hademeler, Halil Kemali Efendi, Tabib Dimitraki Efendi, Sandık Emni Antiranik Efendi, Gazhâne Memuru Halil Ağa, Belediye Kalfası Yordan Ağa, Çarşı Çavuşu 2 kişi, Tulumbacı 10 kişi, Süpürgeci 6 kişi, Çarşı Bekçisi 6 kişi (AVS, 1308:92).

26 Mart 1910 tarihinde Mersin’e gelen Ahmet Şerif’in (1977:277), Mersin Belediyesi ile ilgili izlenimleri, belediyenin ekonomik açıdan kötü durumda olduğunu göstermektedir:

Mersin Belediyesi şehrin düzenlenmesi için on bin lira borç alma teşebbüsünde bulunuyorsa da akli erenler bunu pek uygun bulmuyorlar ve bu paranın iyi bir şekilde kullanılacağından şüphe ediyorlar. ‘Para yüzde sekiz faizle Alman bankasından borç alınacak, belediye her sene vereceği faizle düzenli bir plan içinde şehri düzeltecektir’ diyorlar. Herhalde Mersin Belediyesi bütün diğer arkadaşları gibi bugün ölü bir durumdadır.

I.6. Komisyonlar

I.6.1. Menâfi Sandığı Komisyonu

Tanzimat Fermanı’nda ‘iltizam’ sisteminin eleştirilmesinin ardından, tarımsal kredileri ve köylünün içine düştüğü zor durumdan kurtarma çalışmaları sonuç vermemişti.

1863'te Midhat Paşa, tarımsal kredileri teşkilatlandırma girişimlerine resmi bir hüviyete büründürerek 1867'de 'Memleket Sandıkları' nı oluşturdu. Daha sonra bu sandıkların ismi 'Menâfi Sandığı' olmuştur (Yüzgün, 1985:771-774).

25 Temmuz 1867 tarihinde yayınlanan nizamnâme hükümlerine göre, tarım ürünlerinden alınan aşarın onda biri oranındaki aidatının sermaye olarak biriktirilmesiyle kurulacaktı. Bu sermayenin işletilmesinden elde edilen gelire; kaldırım, mektep, köprü, çeşme gibi tesisler yapılması ya da buldukları yerlerin bayındırlık sorunlarını çözmesi düşünölmüştü. 1885'ten sonra bir kısmı Ziraat Bankası ve çoğu Mal Sandıkları haline gelen bu sandıklar, kuruldukları her yerde büyük miktarlarda sermaye birikmesine neden olamamıştır. Bu nedenle Menâfi Sandıklarının birçoğu banka haline dönüşememiştir (Ortaylı, 1985:168-169).

1873 yılında yayınlanan AVS'ye (1290:71) göre Mersin Kazası'nda bulunan Menâfi Sandığı Komisyonu; Reis Hüseyin Efendi, Aza Mehmet Ali Efendi, Aza Vasil Ağa, Aza Kirkor Ağa, Aza Corci Efendi ve kâtip ve sandık eminden oluşmaktaydı. 1891'de ise yukarıda açıklanan gelişmeler sonucunda sancakta bir Ziraat Bank şubesi açılmıştı (AVS, 1308:92).

I.6.2. Tarık (Yol) Komisyonu

Tarık komisyonları, bulunduğu yerleşim birimindeki kaza ve köyleri birbirine bağlayan yolların onarım, yapım ve bakımı için alınacak önlemleri belirlemek, yapılacak harcamaların nerelerden ne şekilde sağlanacağına ilişkin öneriler geliştirmek ve bunları ilgili kurumları iletmek amacıyla kurulmaktaydılar. 1873'te Mersin Kazası'nda, Müslüman

ve gayri müslim üyelerin eşit sayıda katılımından oluşan bir tarîk komisyonu bulunmaktaydı. (AVS, 1290:71).

I.6.3. Nâfia Komisyonu

Nâfia komisyonları, kaza ve nahiyeleri birbirine bağlayan yolların veya geçitlerin açılması, göl ve bataklıkların kurutulması, nehirlerin akışının düzenlenmesi, arazinin sulanması için su arklarının yapılması gibi bayındırlık işlerinin görüşülüp, sözü edilen alanlarla ilgili sorunların çözülmeye çalışıldığı kurullardı.

1900 yılında Mersin Sancağı'nda bulunan nâfia komisyonunun başkanlığını mutasarrıf yapmaktaydı. Komisyonda mutasarrıftan başka nüfus memuru, liva idare meclisi azalarından bir üye, liva mühendisi, Ziraat Bank kâtibi, Müslüman ve gayri müslim eşraftan üyeler de yer almaktaydı (AVS, 1318:185).

I.6.4. Maârif Komisyonu

Günümüzde ilçelerde bulunan Milli Eğitim Müdürlüklerinin karşılığı olarak ifade edilebilir. 1900 yılında Mersin Sancağı'nda, başkanlığını mutasarrıfın yaptığı müftünün, mukavelât muharririnin, tapu kâtibinin ve bir de üyenin yer aldığı maârif komisyonu bulunmaktaydı (AVS, 1318: 185).

I.7. Mahkemeler

I.7.1. Şer'iyeye Mahkemesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıcından itibaren şeriat mahkemelerinde bütün davalara bakılmaktaydı. Her mahkemede kadı ile birlikte çeşitli görevliler bulunurdu. Kadılar yargı dışında, yönetim işleriyle de ilgileniyorlardı. Ancak XIX. yüzyılın başlarında, yargı ile yönetim işleri hemen hemen bütünüyle birbirinden ayrılmaya başlamış, böylece Osmanlı kadısı gerçek bir hakim (yargıç) durumuna gelmişti (Çadırcı, 1997:80).

Tanzimat'tan sonra görev ve yetki alanları sınırlandırılarak varlıklarını sürdürmüş olan Şer'i Mahkemeler, evlenme, boşanma, miras ve benzeri konuları şeriatın uygun bulduğu biçimde çözümlenmeye çalışmıştır (Çadırcı, 1997:282). Bu mahkemeler, naib (hâkim) başkanlığında, başkâtip ve mübaşir hizmetini gören muhızrılardan (mübaşirlerden) oluşmaktaydı. Mersin'inde AVS'deki kayıtlara göre 1890 yılında bir Şer'iyeye Mahkemesi bulunmaktaydı. 1916'da yayınlanan İlmiye Salnâmesi'ne (1334:204) göre Mersin Livası'nda görevli kadı, İzmir paye-i mücerridine'e sahip Hasan Tahsin Efendi idi.

I.7.2. Bidâyet Mahkemeleri

1871 yılında yayınlanmış olan iki nizamnâme ile Nizamiye Mahkemeleri yeniden düzenlenmişti. Bu nizamnâmelere göre, Nizamiye Mahkemeleri iki dereceli

olacaktı. Bunlardan birincisi Bidayet Mahkemeleri⁹, ikincisi ise İstînâf Mahkemeleri idi. Kazalardaki deâvi meclisleri bidayet, livalardaki temyiz meclisleri ise bidâyet ve istînâf mahkemesi olarak görev yapmıştır (Cin ve Akgündüz, 1989:240).

Mersin'de yukarıda sözü edilen kanunlar doğrultusunda, 1879 yılına değin çalışmalarını sürdüren bir deâvi meclisi vardı. Ancak 1880 yılından itibaren kazada Bidayet Mahkemeleri kurulmuştu (AVS, 1297:90).

1879 yılında Mahâkim-i Nizamiyenin Teşkilât-ı Kanûn-u Muvakkatı ile Osmanlı Devleti'nde yargı alanında birtakım değişiklikler yapılmıştır. Buna göre Bidayet Mahkemeleri; Ceza, Hukuk ve Ticaret olmak üzere 3 kısma ayrılmıştır (Cin ve Akgündüz, 1989:240).

Mersin'in 1891 yılında idari bir değişiklik geçirip sancak olmasıyla beraber, burada Bidayet-i Hukuk Mahkemesi'nden sonra, Bidayet-i Ceza Mahkemesi'nin de oluşturulduğunu görmekteyiz. Mahkemenin başkanlığını nâib yapmakta olup, iki seçilmiş, iki fahri, bir de aza mülâzımı olmak üzere mahkeme 5 kişilik kuruldan meydana gelmekteydi (AVS, 1308:90).

I.7.3. Ticaret Mahkemesi

Ticaret Mahkemeleri, aynı zamanda ticaret meclisleri olarak da adlandırılıyordu. Vilâyet ve liva merkezlerinde kurulan bu meclisler, ticari davalara bakıyorlardı. Dönemin ticaret anlayışına uygun olarak, o bölgenin tüccar ve esnaf temsilcilerinden kuruluyordu. Bir başkan, iki daimi üye ve dört geçici üyeden oluşan bu

⁹ Eskiden asliye mahkemelerine verilen addır. Bkz. Devellioğlu, 1996:100.

meclisler, 1868 yılında Osmanlı Devleti'nin 64 yerleşim merkezinde kurulmuştu (Çadırcı, 1997:268).

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi uyarınca oluşturulan Ticaret Mahkemeleri, çağın gereklerine ve anlayışına uygun olarak, o yerin tüccar ve zanaatkârlarından kurulmaktaydı. Yargı örgütü Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar özellikle Avrupalı devletlerin eleştirisi ve müdâhale konusu olabilmişti. Bu durumu engellemek isteyen Osmanlı hükümeti, ticaret mahkemelerinde Müslüman ve gayri müslimlerden seçilmiş eşit sayıda üyelerin bulunması konusunda özen göstermiştir (Ortaylı, 1985:60-61).

H.1278 / M.1861 yılında Mersin'de ve Tarsus'da bu mahkemenin açılması için Adana Vilâyeti'nden Sadâret-i Uzmâ'ya (Sadrâzamlık) 1278/1861'de yapılan bir başvuru üzerine, bu konu "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye*" sevk edilmiştir. Buradan mahkemenin açılmasına yönelik çıkan karar ile 4 Ocak 1862'de padişahın izniyle, Tarsus ve Mersin'de birer ticaret mahkemesi kurulmuştur.¹⁰

Mersin Ticaret Mahkemesi HVS'ye (1286:91) göre, 1869 yılında kurulmuştu. AVS'leri incelediğimizde ise ilk defa Mersin Ticaret Mahkemesi'ne, 1873 yılında rastlamaktayız. Sözü edilen tarihte ticaret mahkemesi memurları aşağıdaki isimlerden oluşmaktaydı (AVS, 1290:70).

¹⁰ Adana Vilâyeti'nden Sadarete sunulan, Tarsus ve Mersin'de birer Ticaret Mahkemesinin açılmasına dair talep yazısı şöyledir:

"Makam-ı Celil-i Sadâret-i Uzmaya,
Nefs-i Adana ile Mülhakatı bulunan Tarsus ve Mersin'de dahi usûl ve nizam-ı müttehizeye tevfikân birer mahkeme ticaret teşkili hakkında mukaddemce vâki olan iş'ar üzerine Adana Mutasarrıfı Saâdetli Paşa tarafından varid olan tahrirat ile çend kıt'a mazbata mehâkim-i mezkûreye ta'yini intihâb olunan memurinin esamisi ve mikdar-ı ma'aşlarını mübeyyin terkim ettirilen pusula ile beraber manzûr-ı âli-i sadaret penahileri buyurulmak üzere leffen takdim-i pişgâh-ı sâmi-i hıdivileri kılınmış olmağla muvâfik-ı re'y-i âli-i dâverileri buyurulduğu halde iktizalarının icrasına ibtidar olunacağı..." Bkz. Akgündüz, 1993: 373-374.

Daimî Azalar	Mustafa Merzuk Efendi
	Hireliyos Efendi
Geçici Azalar	Cebrail Ağa
	Antonyus Kebi Ağa
	Halil Şimai Ağa

I.8. Yabancı Sermaye Kurumları ve Bankalar

I.8.1. Yabancı Sermaye Kurumları

I.8.1.1. Osmanlı Bankası

Kırım Savaşı'nın ağır bilançosu ve Osmanlı Devleti'nin parasal gereksinimleri, Osmanlı yetkililerini modern bir bankanın kurulması için harekete geçirmiştir. Kurulacak banka, devletle ilişkilerde, hazinenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek, parasal durumu düzenleyecek ve uzun vadeli borç alımında, yabancı sermaye ile Osmanlı Devleti arasında koordinasyonu sağlayacaktı (Thobie, 1985:775).

4 Şubat 1863 tarihli fermanla, 1856'dan beri faaliyette bulunan (*Ottoman Bank*) Bank-ı Osmanî'ye Fransız sermayesi de katılarak, İngiliz-Fransız ortaklığıyla o günkü adıyla Bank-ı Osmanî-i Şahâne (*Banque Impériale Ottomane*) kurulmuştur. Bir ticaret bankası olarak kurulmuş olan Osmanlı Bankası, kısa süre içerisinde geniş yetkilerle donatılarak bir devlet bankasına dönüşmüş ve yıllar geçtikçe Osmanlı ekonomisinin önemli güç odaklarından birisi haline gelmişti.

Bankanın şubelerinin bulunduğu yerler, Osmanlı Devleti içerisinde ekonomik açıdan önem taşıyan bölgeler demektir. Şubelerin yoğunluklu olarak bulunduğu yerler; Doğu Trakya ve Batı Anadolu'yu kapsayarak, Selanik, İstanbul ve Ankara'yı içine alan bölge ile Doğu Akdeniz havzası, Kilikya kıyıları, Lübnan ve Filistin topraklarından oluşmaktaydı (Eldem, 2000:285).

Eldem (2000:286) çalışmasında, 1895-1914 yılları arasında Osmanlı Bankası'nın şubelerini performansına göre 5 ana kategoriye ayırmaktadır. Mersin ve grubunda yer alan diğer illerdeki şubeler, 2.500-3.500 lira arasında değişen kârıyla ikinci kategoride değerlendirilmiştir. Mersin'i de içine alan Osmanlı Bankası şubelerinin bulunduğu yerler incelendiğinde; bölgesel ya da uluslararası ticaret merkezi olarak önem kazanan kentlerde şubelerin açılmış olduğu görülecektir.

Mersin Sancağı'nda 1894 yılında Bank-ı Osmanî'nin bir şubesi bulunmaktaydı; ve bu şubenin çalışanlarının tamamı yabancı veya gayri müslimlerden oluşmaktaydı. Sözü edilen tarihte şubenin görevlileri aşağıda adı geçen isimlerden ibaretti: Direktör Dikran Karabetyan Efendi, İkinci Direktör Ernest Efendi, Muhasebeci Livtov Efendi, Emtia Memuru Rosi Efendi, Sandık Emni Beraciyoni Efendi, Tahsil Memuru Bendelidos Efendi (AVS, 1312:171-172).

Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'na girmesinin ardından, Fransız ve İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası, devlet tarafından el konma tehlikesi yaşadı. Ancak korkulan olmadı ve hükümet sadece bankanın üst düzeydeki İngiliz ve Fransız yöneticilerini, biri Rum Ortodoks diğeri de Ermeni olan Osmanlı vatandaşları ile değiştirmekle yetindi. Kısa süre sonra Ermeni memurların tehciri sorunuyla karşılaşan banka için sıkıntılı bir dönem

başladı. Erzurum, Samsun, Mersin, Antep, Kayseri ve İskenderun şubeleri çalışanlarının büyük çoğunluğunun Ermenilerden oluşması sebebiyle, bu şubelerin hizmetlerinin aksayacağı, hatta bazı şubelerin kapanabileceği çekilen telgraflarda dile getirildi. Banka Müdürü Cartali tarafından durumun düzeltilmesi amacıyla çeşitli önerilerde bulunulmuşsa da, bunlar Osmanlı hükümeti tarafından reddedilmişti. Bu arada Mersin şubesi, Ermeniler hakkında alınan kararın kaldırıldığını bildiren bir telgrafla rahatlamıştı. Eylül 1915'te Cartali, bir kez daha Osmanlı hükümetine başvurarak şikayetlerini yineledi. Bunun üzerine hükümet, hem bankaya Ermeni personelin tehciere tâbi vilâyetlerdeki şubelerden (Mersin, Adana, Tarsus, Bitlis, Kayseri, Diyarbakir, Erzurum, Giresun, Mamûret-ül-Aziz, Trabzon, Samsun, Sivas ve Van) başka şubelere atamalar ve bankaların eleman gereksinimini sağlamaları için iki ay süre tanımayı kabul etti. İdare heyetinin toplantı tutanaklarına göre, üç aydan kısa bir süre içinde toplam 27 Ermeni banka memuru, tehcir emirleriyle karşı karşıya kaldı (Eldem, 2000:426-427).

1902 yılında Osmanlı Bankası'nın Mersin şubesi; direktör, ikinci direktör, muhasebeci, emtia memuru, sandık emini ve kâtiplerden oluşmaktaydı (AVS, 1320:185).

I.8.1.2. Düyûn-u Umûmiye İdaresi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki savaş harcamaları ve savaş sonrası tazminatın ödenebilmesi için Osmanlı Devleti, Galata Bankerlerine 8 milyon 725 bin altın lira borçlandı. Borcun büyük bir kısmı Osmanlı Bankası'na aitti. Bu ekonomik bunalımdan kurtulabilmek amacıyla Osmanlı Devleti, borçlarına karşılık, gelirlerini kiraya vermek yolunu seçti. Böylece 22 Kanûn-u Evvel 1879 tarihli anlaşma uyarınca 1880 yılından itibaren tütün, tuz, damga, müskirat (alkollü içkiler), sayd-ı mai (su avı) resimleri ve

İstanbul, Edirne ve Samsun'un İpek öşründen meydana gelen altı gelir kaynağının on yıllık hasılatı '*Rûsûm-u Sitte İdaresi*' tarafından toplanacaktı (Gökdemir, 1994:27).

Osmanlı Devleti, 1881 yılında ünlü 'Muharrem Kararnâmesi'ni imzaladı. Bu kararnâme uyarınca Düyûn-u Umûmiye İdaresi, İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı, Hollandalı, İtalyan ve diğer Osmanlı alacaklıları ile Galata Bankerlerini temsil eden üyelere oluşacaktı (Oktar, 1992). Devlet içinde devlet konumunda olan Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışarak Batılı devletlerin çıkarlarına hizmet eden Düyûn-u Umûmiye İdaresi, tüm liman kentlerinde, ulaşım yolları üzerindeki bölgelerde ve ticaretin yoğun olduğu her yerde kurulmuştur. AVS'ler incelendiğinde Mersin'de de bir Düyûn-u Umûmiye İdaresi kurulduğu görülecektir. 1891 yılında tek kişilik bir memur kadrosuna sahip olan idare (AVS, 1308:93), zamanla büyümüş 1894'te memur, kâtib-i evvel, kâtib-i sani, kantarcı ve iki kolcudan oluşan 6 kişilik kadrosunu oluşturmuştur (AVS, 1312:168).

I.8.1.3. Reji İdaresi

'*Müşterek-ül Menfaa İnhisarı Duhânı Devlet-i Aliye-i Osmaniye*' ya da '*Memaliki Şahâne Duhânları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi*' adlarıyla da anılan Reji Şirketi imtiyazının Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin uygun görmesiyle, 27 Mayıs 1883 tarihli anlaşmaya göre Osmanlı Bankası Müdürü Emil Deveaux'a verilmişti. Böylece Reji Şirketi, Osmanlı Devleti ile Düyûn-u Umûmiye İdaresi ve şirket yetkilileri arasında kurulmuş olup, Viyana'da Kredit Anstalt ve grubu, Berlin'de Banker S.Bleichröder, Osmanlı Bankası ve ortaklarının katılımıyla 14 Nisan 1884 yılında faaliyete geçmişti (Gökdemir, 1994:34-36; Oktar,1992:40-43).

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti için tütün, önemli gelir kaynaklarından birisiydi. Osmanlı topraklarının genelinde küçük üreticiliğin yaygınlaşması ile beraber tütün ekimi de artmıştı. Her ne kadar tütün ekiminin yoğunlukla yapıldığı yerler arasında Trabzon, İzmir, Samsun, Bursa, İzmit gibi yerlerin adı geçse de Adana, Mersin ve Tarsus'da da önemli denebilecek miktarda tütün tarımı yapılmaktaydı. 1869 yılına ait salnâmede Mersin'de 3400 kıyye tütün üretildiği kayıtlıdır¹¹ (HVS, 1286). Diğer salnâmelerde de tütün tarımı yapıldığına ilişkin bilgiler mevcut ise de, bunun miktarı konusunda bilgi yoktur.

Mersin'de 1894 yılında müdür, muhasebeci ve mahzen memurundan oluşan bir Reji İdaresi vardı (AVS, 1312:171). 1900 yılına ait veriler bize idarenin müdür, muhasebeci, ambar memuru, muavin, Türkiye kâtibi, 4 süvari kolcusu ve 8 piyade kolcusundan oluşan bir kadroya sahip olduğunu göstermektedir (AVS, 1318:184).

İdare çalışanlarının büyük bir çoğunluğu yabancı ya da gayri müslim Osmanlı vatandaşlarından oluşmaktaydı. Reji şirketi Mersin'de 1885-1886 yılları arasında personel harcamaları için 216.750.070 Frank, 1886-1887 yılları arasında ise 198.042.040 Frank değerinde ödeme yapmıştı (Gökdemir, 1994:55). Bu tutar İzmir, İstanbul, Samsun, Beyrut ve Selanik gibi yerlerde yapılan harcamaların çok altında olmakla birlikte Kastamonu, Harput, Hudeyda, Diyarbakır, Cidde ve Bağdat'taki personel harcamalarından daha fazlaydı. Reji idaresi, Mersin'de 1885-1886 yıllarında kolculuk hizmetleri için 216.750 altın lira, 1886-1887 yılları arasında ise 198.042 altın lira harcama yapmıştı (Gökdemir,

¹¹ Kıyye yaklaşık 1300 gram idi. Türkçe Sözlük, 1983:709. Buradaki 3400 kıyye'nin kg olarak karşılığı 4.420 kg.'dır.

1994: 104-105). 1890 yılında ise Reji İdaresi, Mersin Sancağı'ndan 555.000 kuruş gelir elde etmiştir (YA, 1982:3644).

Tablo 7
Mersin'de ve Diğer Vilâyetlerde Kolculuk Harcamaları (Altın Lira)

Yer Adı	1885-1886 Yılları	1886-1887 Yılları
Halep	354.894	324.409
Ankara	318.382	245.274
Bingazi	43.265	43.158
Beyrut	764.923	749.805
Kavala	282.864	346.367
Diyarbakır	212.114	136.507
Cidde	112.084	91.518
Erzurum	291.869	291.025
Hudeyde	136.725	133.962
Yanya	344.217	236.872
Kastamonu	117.071	168.788
Harput	129.214	116.828
Konya	277.928	280.997
Mersin	216.750	198.042

Kaynak: Gökdemir, 1994:104-105.

I.8.2. Bankalar

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde birçok yabancı banka kurulmuştu. Bu bankalar daha çok bir tefeci gibi çalışıyorlar, köylüye tarımsal kredi vermeye pek yanaşmıyorlardı. İki kez sadrazamlık yapmış olan Midhat Paşa, özellikle tarımsal alanda üretimi artırmak ve köylüye kredi sağlayabilmek amacıyla 'Memleket Sandıkları' ve 'Menâfi Sandıkları' üzerinde hayli çalışmıştı. Ancak bu yoğun çabalar sonuç vermemiş ve çözüm, sandıkların birleştirilmesinden elde edilen sermaye ile 1888'de Ziraat Bankası'nın kurulmasında aranmıştır (Yüzcün, 1985:771-772).

1891'de yayınlanmış olan AVS'ye (1308:92) göre, Mersin Sancağı'nda başkanlığını Abdullah Merzuk Efendi'nin yaptığı, bir muhasebeci, iki Müslüman ve iki de gayri müslim üyeden oluşan bir 'Ziraat Bank' şubesi vardı.

Mersin’de XX. yüzyılda şubesi bulunan bankalar şunlardan ibaretti: Kentte 1914 yılında Ortadoğu’da Osmanlı Bankası’nın rakibi durumundaki Avrupa bankalarından Deutsche Orient Bank’ın bir şubesi vardı (Yüzgün, 1985:779). Gelişen ticaret bazı önemli yabancı bankaların Mersin’de şubeler açmasını sağlamıştır. XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı Bankası ile Die Deutsche Orientbank Mersin ve Tarsus’ta, La Banque Française de Syrie’nin Mersin’de birer şubeleri vardı. Atina Bankası ise yalnızca Mersin’de bir şube açmıştı (YA, 1982:3645).

Cumhuriyet döneminde imparatorluktan kalan yerli bankaların en büyüğü olan Ziraat Bankası, iflasın eşiğindedi. CHP hükümeti, bankanın kurtarılması işine öncelik vererek bankanın sermayesine bütçeden pay ayırıp Osmanlı Bankası’nın Ziraat Bankası’na kredi açmasını sağladı (Tezel, 1994:408).

1927-28 yıllarında Mersin merkezde Ziraat, Osmanlı, Selanik bankalarına ait şubeler ile Memalik-i Şarkiyye isimli bir Fransız bankasının şubesi bulunmaktaydı (TCDS, 1927-28:1204).

II. BÖLÜM: MERSİN'DE DEMOGRAFİK VE ETNİK YAPI

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıla değin yapılan sayımlarda nüfusun tespiti ile birlikte, nüfusun toprakla olan ilişkisi belirlenmeye çalışılırdı. İmparatorluk için bilinmesi gereken, reayanın elinde bulunan toprak ve toprak ile reaya arasındaki ilişkiydi. Bunun için Osmanlı'da aralıklarla toprak ve nüfus sayımı yapılmıştır (Dündar, 1999:15). Osmanlı İmparatorluğu 1831'de yalnızca nüfusunu belirlemek amacıyla bir sayım yapmıştır. Bu tarihten sonra da Osmanlı Devleti, 1844'te, 1854'te, 1856'da, 1882'de, 1895'de ve 1906'da sayımlar yapmıştır. (Dündar, 1999:16-18).

Sayımlarda devlet, haneyi birim olarak alıyor ve yalnızca erkek nüfusu kaydediyordu. Bizim incelememizin başlangıcı olan XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti artık modern anlamda sayımlar yapmaya başlamıştı. II. Abdülhamit'in 1881'de onayladığı Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi doğrultusunda 1882'de yapılmaya başlanıp ve 1890'da tamamlanan, ancak 1893'te açıklanan sayımın en önemli özelliği, ilk defa kadınları da saymış olmasıydı (Akbayar, 1985:1241).

AVS'ye (1308:91) göre 1891 yılında Mersin Sancağında Nüfus İdaresi bulunmaktaydı. Görevlileri de memur Raşit Efendi ile kâtip Mehmet Ali Efendi'den oluşmaktaydı. 1902 yılında memur Ömer Şerif Bey ile kâtip Mahmud Zeki Efendi'den meydana gelen nüfus idaresi yine iki kişilik kadrosuyla çalışmalarını sürdürmekteydi (AVS, 1320:180).

AVS'lerdeki standart tablolarda Mersin Sancağı'nda yaşayan topluluklar İslâm, Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan olarak verilmekte olup diğer dinsel veya etnik grupların

ayrıntılı dökümleri verilmemektedir (AVS, 1318:77-78). Salnâme tarihlerini geriye dönük incelediğimizde ise etnik veya dinsel topluluk sayısı azalmaktadır. Örneğin 1872 yılında yayınlanan AVS'de Mersin Kazası'nın nüfusu sadece Müslüman ve Hıristiyan olarak tasnif edilmiştir (1289:62).

II. 1. Genel Nüfus

XVII. yüzyılda Mersin ve civarını gezen Evliya Çelebi'ye (1935:327) göre, şu an ki Mersin şehrinin batısında kentin biraz dışında, yetmiş evlik bir Türkmen yerleşmesi olan Mersinoğlu Köyü vardı.

1850'li yıllara kadar Tarsus'un bir köyü olmasından dolayı Mersin'in tek başına nüfusu salnâmelerde belirtilmemiştir. Osmanlı Devleti'nde 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımı verilerine göre, Mersin'in de bağlı bulunduğu Tarsus Sancağı'nın erkek nüfusu 15.710'du.¹ Tarsus Sancağı ve ona bağlı kazalarda sayım yapan Kapıcıbaşı Şakir Bey'e göre; Elvanlı'da 90, Ulaş'ta 254, ve Gökçe'de 1.083 Yörük yaşamaktaydı (Karal, 1943:213).

Mersin, 1852'de Tarsus Kazası'na bağlı nahiye idi. Fakat 1281 (1864 M.) yılında Tarsus'tan ayrılmış, Gökçeli, Kalınlı ve Elvanlı nahiyelerinden oluşan kazanın merkezi olmuştu. Bu dönemde Tarsus gibi Mersin Kazası da Adana Sancağı'na bağlıydı. 1867 Vilâyet Nizamnâmesi'nin getirdiği yeni yönetsel bölünme uyarınca Adana Eyaleti, Adana Sancağı'na dönüşerek Halep Vilâyeti'ne bağlanmıştı.

¹ Bu dönemde Tarsus Sancağı, Tarsus, Kusun, Elvanlı, Ulaş, Kuştimur, Namrun ve Gökçe kazalarından oluşmakta olup Mersin Gökçe sınırları dahilindedir. Bkz. Karal, 1943:177.

Mersin Kazası 1872 yılında Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı isimleriyle bilinen 3 nahiyeden ibaret olup merkez kaza bulunan Mersin kasabası, Gökçeli nahiyesi dahilindeydi. Mersin Kazası'nın sözü edilen yıl için toplam nüfusu 8047 olarak belirtilmiştir (AVS, 1289:69).

Tablo 8
Mersin Kazası'nın Nüfusu (1872)

	Nüfus	Hane
Gökçeli Nahiyesi	4.110	750 Müslim
	400	193 Hıristiyan
Elvanlı Nahiyesi	1.876	281 Müslim
Kalınlı Nahiyesi	1.661	198 Müslim
Toplam	8.047 ²	1422

Kaynak: AVS, 1289:69.

AVS'ye göre (1293:73), 1876 yılında nefsi Mersin (Merkez) Kasabası, 595 Müslim, 183 Rum, 40 Ermeni ve 47 Katolik yerli nüfusa sahipti. Buna göre kasabanın Müslüman nüfusu, toplam nüfusun % 68'ini, gayri müslim nüfus da % 32'lik kısmını oluşturmaktaydı. Kazanın nahiyeleri ve 79 köyü ile birlikte 3191 hanesi olup 7542 kayıtlı Müslüman nüfusu vardı (AVS, 1293:74).

Tablo 9
Mersin Kazası'nın Nüfusu (1876)

	Hıristiyan	İslam	Hane
Nefs-i Mersin	268	498	345
Elvanlı ve Gökçeli	-	7.542	3.191
Toplam	268	8.040	3.536

Kaynak: AVS, 1293:140.

² Toplama işlemi yanlış yapılarak 8061 olarak belirtilmiştir. Bkz. AVS, 1289:69.

Karpat'ın (1985:120) belirttiği üzere, 1877/78 yıllarında Tarsus, Mersin ve Karaisalı'nın bağlı olduğu Adana Merkez Sancağı'nda, bu üç kazanın toplam nüfusu 102.551 olup hane sayısı ise 23.429'du.

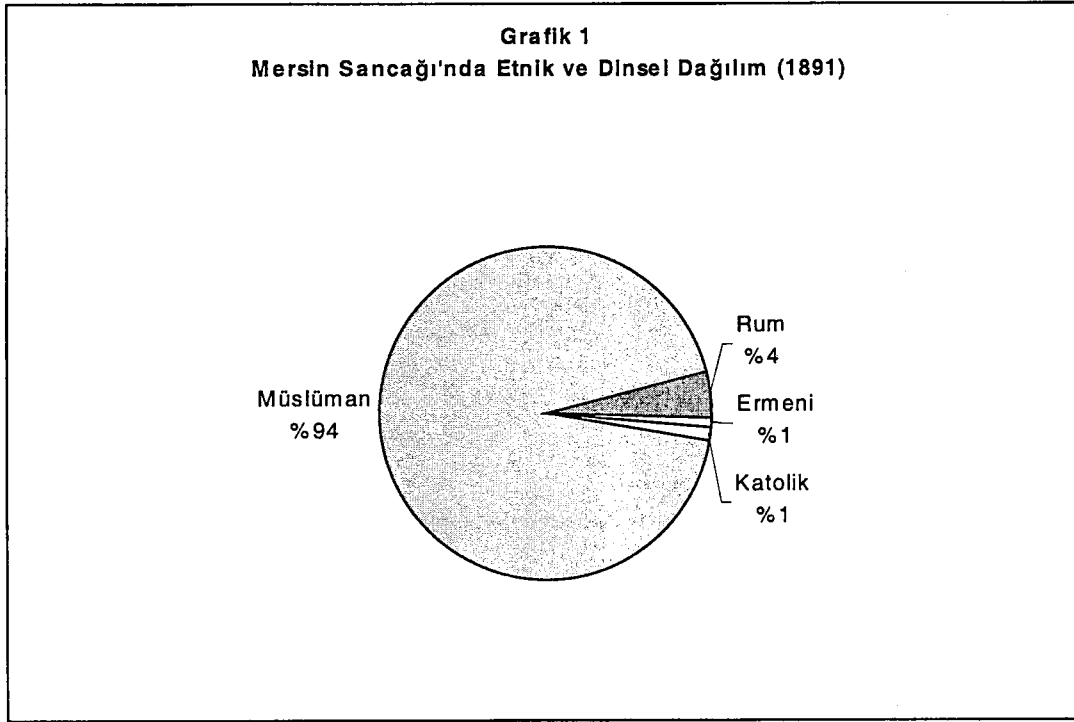
1879 yılında ise nefsi-i Mersin kasabasında 625 Müslüman, 147 Rum, 37 Ermeni ve 50 Katolik'in yaşadığı belirtilmiştir (AVS,1296:150). Buna göre kasabanın Müslüman nüfusu toplam nüfusun yaklaşık % 73'ünü oluştururken, gayri müslimlerin oranı ise % 23'tü. Bununla birlikte Mersin'in tamamında yani 79 köyü ve 3197 hanesinde 7471 Müslüman yaşamaktaydı (AVS, 1296:151).

1308 H. (1891 M.) yılına ait AVS'de Mersin Kazası'nın nüfusuyla ilgili önceki salnâmelere oranla daha ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Burada 1891 tarihinde Mersin Kazası'nda toplam 21.576 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Bunun 20161'i Müslüman olup, 1415'i ise gayri müslimdi. Bu verilerle, Tablo 10 ve Grafik 1'de görüldüğü üzere, 1891 yılında Mersin Kazası'nda yaşayan Müslümanların genel nüfus içindeki oranı yaklaşık % 94'e yükselmiş, gayri müslimlerin ise % 6'ye düşmüştü.

Tablo 10
Mersin Sancağı'nın Nüfusu (1891)

Topluluk Adı	Toplam	Hane	Mahalle	Köy
İslam Milleti	20.161	3.465	-	-
Rum	920	238	7	84
Ermeni	183	48	-	-
Katolik	312	94	-	-
Toplam	21.576	3.845	7	84

Kaynak: AVS, 1308:92.

Kaynak: AVS, 1318:92.

XIX. yüzyılın sonlarında Mersin limanında görülen ticari faaliyetlerle kaydedilen gelişme, sancakta nüfusun kısa sürede artmasına neden olmuştu. Örneğin, 1879 yılında 8500 civarında olan nüfus, 1891 yılında iki buçuk kat artarak 20.000'i aşmıştı.

1308 (1891 M.) yılına ait AVS'de Mersin'in toplam nüfusunun 21.576 olarak verildiğini belirtmiştik. Ancak Düyûn-u Umûmiye yetkilisi Fransız Vital Cuinet'e (1892:50) göre, 1890 yılında Mersin Sancağı'nın toplam nüfusu 29.185, Mersin merkez kasabasının nüfusu da yaklaşık 9.000 civarında idi. Bunun 2700'ü Rum Ortodoks, 300'ü Ermeni, 260'ı Katolik iken geri kalan 6300'ünü de Müslümanlar oluşturmaktaydı. Cuinet'in verdiği rakamlar doğrultusunda, Mersin merkez kasabasının % 70'ini Müslümanlar, % 30'unu da gayri müslimler oluşturmaktaydı. Şemsettin Sami'de (1996:4261) *Kamûs-ül-a'lâm* adlı eserinde 1890 yılı Mersin Sancağı için "...Elvanlı nahiyesiyle beraber 88 karyeden mürekkep 29.185 ahali ile meskûn...." olduğunu yazmış ve Cuinet ile aynı rakamı belirtmişti.

Karpat, Osmanlı Devleti'nin 1881/2-1893 Nüfus Sayımı'nın dökümünü yaparken, Mersin Sancağı'nın toplam nüfusunu 21.666 olarak belirtmiştir. Bu sayının 19.737'si Müslüman, 1929'u da gayri müslimdi.

Tablo 11
Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım
(1881/82-1893 Sayımlarına Göre)

Topluluk Adı	Toplam
Müslüman	19.737
Rum	1.202
Ermeni	430
Katolik	297
Genel Toplam	21.666

Kaynak: Karpat, 1985:260.

Tablo 11'deki veriler bir başka şekilde ifade edilecek olursa, Müslümanlar sancağın genel nüfusunun yaklaşık % 90'ını, Rumlar % 6'sını, Ermeniler ve Katolikler ise % 4'ünü oluşturmaktaydı.

1892 yılında Mersin'in bu çok renkli yapısının korunmakta olduğunu ve sancağın toplam nüfusunu, 21.222 olarak saptamaktayız. Bunun 19.737'sini Müslümanlar, 1929'unu ise gayri müslimler oluşturmaktaydı (AVS, 1309:92). Burada gayri müslimler içinde daha önce adı geçmeyen Yahudiler de belirtilmiştir.

Tablo 12
Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1892)

Topluluk Adı	Toplam	Hane	Mahalle	Köy
İslam Milleti	19.737	3.770	7	84
Rum Milleti	1.202	464	-	-
Ermeni Milleti	427	-	-	-
Katolik Milleti	297	94	-	-
Yahudi Milleti	3	3	-	-
Genel Toplam	21.222	4.561	7	84

Kaynak: AVS, 1309:92.

1312 H. (1894 M.) yılına ilişkin Mersin Sancağı'nın nüfusu 68.611 olarak belirtilmiştir. Ancak bu sayı, büyük olasılıkla 1305 H. (1888 M.) tarihindeki yönetsel değişiklik neticesinde Tarsus'u da kendine kaza olarak bağlayan Mersin'in, Gökçeli, Kalınlı ve Elvanlı nahiyeleriyle birlikte toplam nüfusedir. Bu sayının 65.015'ini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Sancağın toplam nüfusunun yaklaşık % 95'i Müslüman, % 5'i ise gayri müslim nüfusa ait olup; bunun 1554'ü Rum, 1166'sı Ermeni, 627'si Katolik ve 249'u Protestan'dı (AVS,1312:94).

1318 H. (1900 M.) yılına ait salnâmede, Mersin Sancağı'nın merkez kasabasında toplam 23.443 kişinin yaşadığı kayıtlıdır. Köyleriyle birlikte toplam hane sayısı 4984 idi (AVS,1318:174). Aynı salnâmede Mersin Sancağı'nın, 1898 yılına ait nüfusu ise 76.742 olarak belirtilmişti (AVS, 1318:77). Bu rakam açıklanmamış olmasına rağmen, büyük bir olasılıkla Mersin'in Tarsus kazası ve diğer nahiyeleriyle birlikte toplam nüfusunu göstermektedir.

Tablo 13
Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1900)

Topluluk Adı	Toplam
İslam	72.513
Rum	1.719
Ermeni	1.506
Katolik	703
Protestan	301
Genel Toplam	76.742

Kaynak: AVS, 1318:77-78.

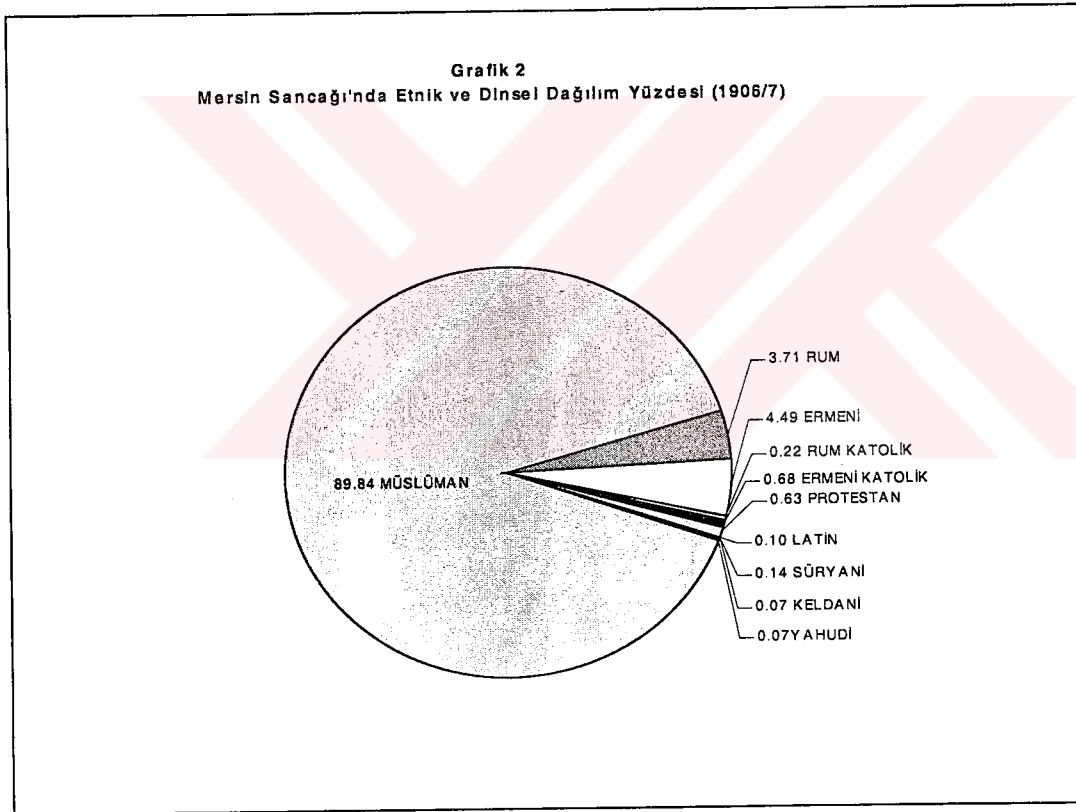
Bu tarihten sonra yayınlanan AVS'lerde nüfus ile ilgili verilen rakamlar güncelleştirilemeyerek, aynı nüfus tekrarlanmıştır. Karpat'ın (1985:162-163) aktarmış olduğu 1906/7 nüfus sayımı verilerine göre, Mersin Sancağı'nın toplam nüfusu 92.812 idi.³

³ Toplama yanlış yapılarak nüfus 92.767 olarak gösterilmiştir. Karpat, 1985:162-163.

Tablo 14
Mersin Sancağı'nda Etnik ve Dinsel Dağılım (1906/7)

Topluluk Adı	Toplam
Müslümanlar	83.386
Rumlar	3.450
Ermeniler	4.173
Rum Katolikler	208
Ermeni Katolikler	632
Protestanlar	586
Latinler	101
Süryani ¹	134
Keldani ²	72
Yahudi	70
Genel Toplam	92.812

Kaynak: Karpaz, 1985: 162-163.

Kaynak: Karpaz, 1985:162-163.

¹ "Süryaniler, çoğunluğu Hindistan'da olup Osmanlı İmparatorluğu döneminde Halep, Musul, Diyarbakır, Mardin, Kudüs ve Suriye'de otururlardı. Süryanilerin dinleri, Ortodoksluğun bir başka şeklidir ki Amerikalı misyonerler bunların çoğunu Protestan yapmıştır. Dilleri genellikle Arapça'dır". Bkz. Toros, 1985:1011; Süryanilerle ilgili ayrıca bkz. Çelik, 1996.

² "Keldaniler ya da Geldaniler (Nasturiler), Arapça konuşan bir topluluktur. Bunlar daha çok Diyarbakır ile İran arasında yerleşmiş olup, 14.yy'da Moğolların saldırısından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır". Bkz. Toros, 1985:1010-1011.

Daha önceki yıllara ait nüfus ile ilgili verilerde Müslümanlardan sonra sayıca en büyük topluluk genellikle Rumlar olmasına rağmen, 1906/7 yılında Rumların yerini Ermenilerin almış olduğunu görüyoruz. Müslümanların toplam nüfus içindeki oranı yaklaşık % 90 civarında olup gayri müslimlerde % 10'luk nüfusu teşkil etmekteydi. (Bkz. Grafik 2).

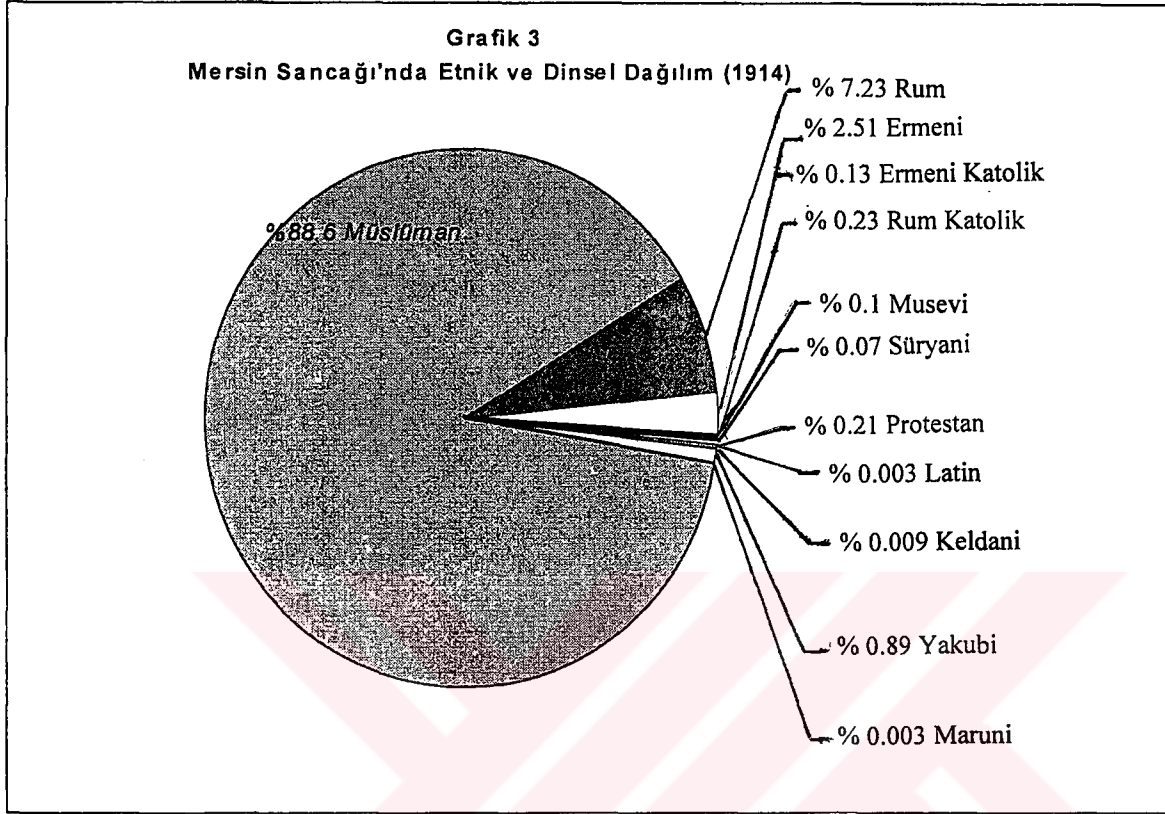
XX. yüzyılın başlangıcında sadece Mersin'in nüfusunda değil, bölgenin nüfusunda meydana gelen olaylar sebebiyle çeşitli dalgalanmalar olmuştur. Örneğin 14 Nisan'da 1909 Adana yöresinde Müslümanlara karşı Ermeni saldırıları başlamış, çıkan ayaklanmalarda 17.000 ile 20.000 dolayında insan ölmüştü. Bunun % 10 kadarı Müslümanlardan, kalanı da Ermenilerden oluşmaktaydı.⁶ Olayın meydana gelmesinde, Kilikya'da bir Ermeni devletinin oluşturulması yolunda vaazlar veren ayaklanmacı Mersin Piskoposu Musekh'in⁷ de yer alması, olaylardan Mersin'de yaşayan insanların da etkilendiği düşüncemizi kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu durum ise Mersin'in nüfusunda tespit edilemeyen bir dalgalanmanın yaşandığına ispat teşkil etmektedir.

1330 Senesi İstatistik Yıllığı'nda Mersin Sancağı merkez kazasının sınırları içerisinde 1914/1915 tarihinde 31.434 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Bunun 27.844'ünü Müslümanlar, geriye kalan 3590 kişi ise gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Oranlayarak ifade edecek olursak, Müslümanlar toplam nüfusun % 88'ini, gayri müslimler ise % 12'sini

⁶ Ermeniler ve bazı yabancı gazeteciler, 25.000 ile 30.000 arasında bir sayıdan söz etmekte iken, Osmanlı hükümeti yaklaşık 6.000 kişinin öldüğünü açıklamıştır. Buna göre 1909 Ermeni olaylarında 1487 Müslüman, 4196 gayrimüslim olmak üzere toplam 5683 kişi yaşamını yitirmiştir. McCarthy, 1998b:132-133.

⁷ Muşeg ya da Muşekh diye de bilinmektedir. Bkz. McCarthy, 1998b: 133.

teşkil etmekteydi. Müslümanlardan sonra sayıca en büyük topluluk, 2273 kişi ile Rumlara aitti.¹ (Bkz. Grafik 3).

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, bağlaşıklık devletlerle birlikte girdiği savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı. Daha savaş sürerken 26 Nisan 1916'da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması gereği Fransa'ya verilecek bölge; Mersin ve Tarsus'un da yer aldığı Adana Vilâyeti, Halep, Harput ve Diyarbakır vilâyetlerinin büyük bir kısmı, Şam ve Sivas vilâyetlerinin bir kesimi ile Cebel-i Lübnan Sancağı'ndan oluşmaktaydı (Turan, 1991:60-61). Ancak savaş sona erdikten sonra Fransa'nın bu kadar geniş bir bölgeyi egemenliği altında tutamayacağı anlaşıldı ve istem Kilikya bölgesi olarak değiştirildi (McCarthy, 1998b:232). Ancak Fransızlardan önce İngilizler, 17 Aralık

¹ Bkz. Memâlik-i Osmaniye'nin (Rumî) 1330 Senesi Nüfus İstatistikî, 1336:10-11.

1918'de Mersin Limanı'ndan askerlerini kente çıkararak işgali gerçekleştirdiler. 1 Ocak 1919'da işgale Fransızlar da katıldılar (Kurtuluş Savaşında İçel, 1971:39-43).

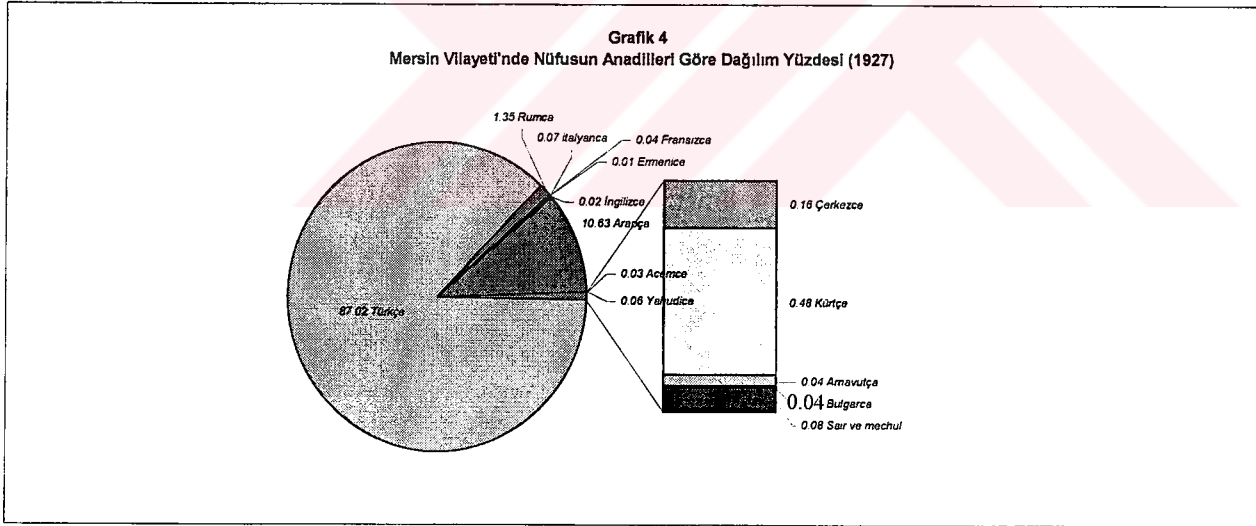
İşgalden sonra gerek Mersin'de gerekse işgalin gerçekleştirildiği Tarsus, Adana, İskenderun gibi illerde Fransızlarla birlikte bölgeye gelen "Lejyon Ermeniyan" adı verilen Ermeni birlikleri, Türklere karşı çeşitli saldırılarda bulunmuşlardır (McCarthy, 1998b:235). İşte bu sıralarda Kilikya denilen bölgeye tabi ki Mersin'e de önemli miktarda Ermeni gelmişti. Tüm bölge için gelen Ermenilerin sayısının 120.000 civarında olduğu, sadece Mersin'e İngiliz ve Fransız makamlarının bu göçleri kolaylaştırıcı tavırlarıyla 8.000 Ermeni'nin geldiği tahmin edilmektedir (McCarthy, 1998b:235).

Ermeniler 18 Şubat ile 16 Mart 1919 tarihleri arasında, daha önce İskenderun ve çevresinde çıkardıkları olaylar sebebiyle bölgeden İngiliz Suriye Komutanlığı tarafından çıkartılmışlar ve buradaki Ermeni birlikleri Adana, Mersin ve Hamidiye'ye yerleştirilmişlerdi (McCarthy, 1998b:236).

Türkler ve Fransızlar arasındaki mücadele, Ermeni ve Türk çetelerinin birbirlerine karşı giriştikleri çatışmalar neticesinde büyüyen olaylar, 21 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması ile sona ermiştir. Fransızlar, 1921 Aralık'ına kadar yanlarında 30.000'den fazla Ermeni'yi de götürmüşlerdir (McCarthy, 1998b:238-239). Geriye kalan Ermeni nüfus da çok kısa bir süre içerisinde bölgeyi terketmiştir. İşte Mersin ve çevresinde yaşanan bu olaylar şehrin gerek fiziki görünüşünde, gerekse demografik yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur.

Türkiye'nin olduğu gibi Mersin'in de demografik yapısını etkileyen bir diğer olay Balkanlardan gelen Müslüman sığınmacılardır. 1912 ile 1920 döneminde Adana Vilâyeti'ne 9.059 kişi gelmiştir (McCarthy, 1998b:184). 1921 ile 1927 yılları arasında Mersin'e gelen göçmen sayısı 3330 idi (McCarthy, 1998a:195).

TCDS'de (1925-26:825) belirtildiği üzere 1925 yılında, Mersin merkez kazasının toplam nüfusu 33.370 idi. Buna yönetsel olarak vilâyete bağlı durumdaki Tarsus Kazası'nı da eklediğimizde, Mersin'in nüfusu 103.343'ü bulmaktaydı. 1927 yılında Mersin Vilâyeti, merkez kazayla, Tarsus Kazası'ndan ve 4 nahiyeden ibaretti. Elvanlı, Erçel nahiyeleri merkez kazasına, Namrun (Karatekin), Gülek nahiyeleri de Tarsus Kazası'na

Kaynak: Dündar, 1999:157.

bağlıydı. 1927 yılında yapılmış olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sayım sonucuna göre, Mersin Vilâyeti'nin genel nüfusu toplam 109.423'tü (TCDS, 1926-27:1096).

Yukarıdaki Grafik 4'te de görüldüğü gibi Mersin'de Türkçe'den sonra en çok konuşulan diller sırasıyla; Arapça, Rumca ve Kürtçe idi.

1927-28 yıllarını kapsayan salnâmede ise Mersin Vilâyeti'nin merkezinin toplam nüfusu da 46.831 olarak kaydedilmişti (TCDS, 1927-28:1204). Ancak Salnâmede genel toplamın etnik veya dinsel topluluklara göre dağılımı belirtilmemiştir.

II.2. Mersin Sancağı Nüfusunun Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılımı

Osmanlı Devletinde XIX. yüzyılın sonlarına değin nüfus sayımlarında kadınlar sayılmazdı. Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımı yapmasında iki amacı vardı. Birinci amaç, asker sayısını tespit etmek, ikincisi ise düzenli vergi toplayabilmek için vergi mükelleflerini belirlemek. Ancak bu durum 1890'lı yıllardan itibaren değışmeye başladı. Böylece Osmanlı'da nüfus sayımlarında, modern sayımlardaki gibi kadınlara ve çocuklara da yer verilmeye başlanmıştı. Burada sancaktaki toplam kadın-erkek sayısı ile birlikte, kadın ve erkek nüfusun bağlı buldukları topluluk içinde etnik ve dinsel dağılımlarının bir karşılaştırması yapılarak, konu ayrıntılandırılmaya çalışılmıştır.

Mersin Sancağı 1891 yılında 10.648 kadın nüfusa, 10.928 de erkek nüfusa sahipti. 21.576 olan toplam nüfus içinde kadınlar % 49'luk kesimi oluştururken, erkeklerin oranı ise % 51'di. Bu nüfusun etnik ve dinsel dağılımı ise şöyleydi.

Tablo 15
Mersin Sancağı'nda Kadın ve Erkeklere Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1891)

Topluluk Adı	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	9.975	10.186	20.161
Rum	452	468	920
Ermeni	83	100	183
Katolik	138	174	312
Genel Toplam	10.648	10.928	21.576

Kaynak: AVS, 1308:86.

1892 yılında bir önceki yıla göre kadın nüfusunda bir düşüş gözlenirken, erkek nüfusunda ise artış görülmektedir. Ayrıca Ermeni toplumunda kadın nüfusunun yaklaşık 3 katı kadar erkek nüfus tespit edilmektedir. Bu durum 1881/2-93 sayımları verilerinde de değişmemiştir (Bkz. Tablo 18).

Tablo 16
Mersin Sancağı'nda Kadın ve Erkeklere Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1892)

Topluluk Adı	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	9.707	10.030	19.737
Rum	505	697	1.202
Ermeni	121	306	427
Katolik	131	122	297
Yahudi	-	3	3
Genel Toplam	10.464	11.158	21.622

Kaynak: AVS, 1309:92.

1900 yılında Mersin Sancağı'nın toplam nüfusu 76.742 idi (AVS, 1318:77). Bu sayı, sancağın 1892'deki nüfusunun 3 katına ulaştığını göstermektedir. Toplam nüfus içinde erkekler % 51 gibi bir oranla kadınlardan daha fazla nüfusa sahipti.

Tablo 17
Mersin Sancağı'nda Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1900)

Topluluk Adı	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	36.011	36.502	72.513
Rum	860	859	1.719
Ermeni	709	797	1.506
Katolik	315	388	703
Protestan	138	163	301
Genel Toplam	38.033	38.709	76.742

Kaynak: AVS, 1318:77.

Osmanlı Devleti'nin 1881/82-1893 nüfus sayımı verilerine göre, Mersin Kazası'nda kadın ve erkek nüfusun dağılımına baktığımızda kadınlar toplam nüfusun % 48'ini, erkekler de %52'sini oluşturmaktaydı. Kadın ve erkekler arasındaki bu oran, Osmanlı sayımlarında sıkça görülen bir orandır. Toplam nüfus içinde sözü edilen yıllarda Mersin'de yaşayan toplulukların kadın ve erkek nüfusları ise şöyleydi:

Tablo 18
Mersin Sancağı'nda Kadın ve Erkeklerle Göre Dinsel Dağılım
(1881/82-1893 Sayımları itibarıyla)

Topluluk Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	9.707	10.030	19.737
Rum Ortodoks	505	697	1.202
Ermeni Gregoryen	121	309	430
Katolik	131	166	297
Toplam	10.464	11.202	21.666

Kaynak: Karpat, 1985:260.

XIX. yüzyılın son on yılı ile 20. yüzyılın ilk on yılını kapsayan nüfus sayımı verilerini incelediğimizde kadın ve erkek nüfusu arasındaki oranın, kadınlar lehine % 1 değiştiğini görmekteyiz. 1906/7 yıllarını içeren sayımlarda toplam kadın sayısı 45.257, toplam erkek sayısı da 47.510'du (Karpat, 1985:162-163).

Tablo 19
Mersin Sancağı'nda Kadın ve Erkeklerle Göre Etnik ve Dinsel Dağılım (1906/7)

Topluluk adı	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	41.093	42.293	83.386
Rum	1.552	1.898	3.450
Ermeni	1.764	2.409	4.173
Rum Katolik	98	110	208
Ermeni Katolik	304	328	632
Protestan	279	307	586
Latin	49	52	101
Süryani	71	63	134
Keldani	11	61	72
Yahudi	36	34	70
Toplam	45.257	47.510	92.912

Kaynak: Karpat, 1985:162-163.

Cumhuriyet döneminde ise Mersin İli'nin nüfusu hakkında, bilgi bulabileceğimiz önemli bir kaynak olan TCDS'ye (1927-28:1204) göre, merkez ilçede 22.901 kadın, 23.930'da erkek olmak üzere toplam 46.831 kişi yaşamaktaydı.

III. BÖLÜM: MERSİN'DE KÜLTÜR VE EĞİTİM

III.1. Kültür

III.1.1. Gazeteler

1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin yayınlanmasının ardından, eyalet sisteminden vazgeçilerek vilâyetler oluşturulmaya başlanmıştır. Vilâyetlerin oluşturulması sürecinde kültür alanında yapılan en önemli atılım, vilâyet merkezlerinde matbaalarının kurulması ile gerçekleşmiştir. Valilik bünyesinde çalışmalarını sürdüren bu matbaalar kırtasiye işlemleri dışında, salnâmeler, takvimler, dini, ebedi ve bilimsel kitaplar da basmışlardır. Aydın, Trabzon, Ankara, Kastamonu ve daha birçok vilâyette, bölgenin demografik ve etnik yapısına bağlı olarak, Türkçe'nin dışında Arapça, Ermenice, Rumca, Sırpça, Bulgarca vb. dillerde yayınlar yapılmıştır. Böylece vilâyet matbaaları birçok yerde yerel basının başlaması ve yaygınlık kazanmasında etkili olmuşlardır. Ancak diğer vilâyetlerde basımı yapılan bu yayınlardan, Adana Vilâyeti'nde AVS'ler dışında herhangi bir belge bulunamamıştır.

XIX. yüzyılda gerek Müslümanlar gerekse gayri müslimler tarafından Mersin'de yayınlanan gazeteler hakkında incelenen salnâmelerde veri bulunmamaktadır. Sancakta XX. yüzyılın başlarından itibaren gazete isimlerine rastlanmaktadır. Fakat onların da büyük bir kısmı sürekliliği olmayan ya da ancak birkaç yıl yayın hayatını sürdürebilen gazeteler olmuştur. Mersin'de tespit edilebilen gazeteler ve onlara ilişkin bilgiler de şunlardır:

III.1.1.1. Tarsus

Mersin Sancağı'nın sınırları içerisinde Türkçe olarak yayınlanan ilk gazete 1326 (M.1908) tarihinde yayın hayatına başlayan 'Tarsus Gazetesi'dir. Haftada iki defa pazartesi ve perşembe günleri çıkan gazetenin imtiyaz sahibi Müezzinzade Mehmet Tahir Efendi idi. Mesûl Müdürü Mehmet Fuat ve Başmuharriri Halil Zeki Beylerdi. Gazetenin kendisine ait matbaası olmadığı için Mersin'de Yıldız Matbaası'nda basılmaktaydı. Basım adedi 700 ile 1000 arasındaydı (TCDS, 1925-26:826; TCDS, 1926-27:1110). Gazete, 1927 yılında kapanmıştır (Artan, 1996:9).

III.1.1.2. Şihab

Şihab, 'Kıvılcım, akan yıldız ve Arapça'da cesur yürekli kimse anlamlarına gelir (Devellioğlu, 1996:998). 7 Temmuz 1913 tarihli Ceride-i Sofiyye Gazetesi'nin 52.sayısında yayınlanan bir habere göre Şihab Gazetesi, aynı tarihte Mersin'de yayın hayatına başlamıştı.¹

III.1.1.3. Doğru Öz

Mevlânzâde Ata Çelebi tarafından çıkarılan gazete, 5 Ocak 1922 tarihinde yayın hayatına başlamıştı. İlk sayıları Mersin Matbaası'nda basılan Doğru Öz Gazetesi'nin Aka Gündüz, Muallim Hilmi Gültekin, Bekir Uluğ, Aşki Naili'den oluşan bir yazar

¹ "Mersin'de genç ve münevverü'l-fikir bir heyet-i tahririyeden mürekkep zevat tarafından haftada bir edebi, fenni, ilmi, dini, içtimai olarak Şihab ismiyle bir risalenin intişarına başlanmıştır. Refikimizi tebrik ve devamı intişarını temenni eyleriz." Bkz. Artan, 1996:11.

kadrosuna sahipti (Artan, 1996:14-15). 1925 yılında nüshası 100 para olup haftada iki defa basılmaktaydı.²

III.1.1.4. Mersin

Mersin Gazetesi'nin imtiyaz sahibi Mustafa Şakir, sorumlu müdürü ise Hüseyin Sami'ydi. 1923 yılında yayın hayatına başlayan gazetenin, 1924 yılında nüshası 5 kuruştı. Gazetenin adının yer aldığı sütunun hemen altında “şimdilik haftada iki defa çıkar. Türk gazetesidir” ibaresi yer almaktaydı.³

III.1.1.5. Papağan

Ali Rıza Efendi tarafından çıkarılan gazete, haftalık olarak yayınlanmış, kurucusunun Milli Mücadele'ye katılmasıyla kapanmıştır (Artan, 1996:12-13).

III.1.1.6. Bilgi Yolu

Ali Rıza Efendi tarafından on beş günde bir olmak üzere, bir süre çıkarılan gazete daha sonra kapanmıştır (Artan, 1996:17).

III.1.1.7. Yeni Mersin

Fuat Selami (Akbaş) Bey'in harf devriminden sonra genişleterek yeni hurufat ile başyazarlığını yaptığı gazete, 24 Temmuz 1928'de bir yüzü eski, diğer yüzü yeni

² Doğru Öz, 9 Mart 1341 (1925)

³ Mersin, 5 Kanûn-u Sani 1340 (1924)

harflerle basılı halde yayın hayatına başlamıştı.⁴ Gazete 1981 yılına değin düzenli olarak yayınlanmıştır.

III.1.2. Matbaa ve Kütüphaneler

1890'lı yılların başında Mersin'de "Papazın Matbaası" adıyla bilinen tek pedallı basit bir matbaa bulunmaktaydı. Burada gayri müslimlerin özellikle Ermenilerin çıkardığı gazeteler basılmıştır (Artan, 1996:9).

Fuat Selami Bey, Müezzinzade Mehmet Tahir Bey'in desteğiyle o sırada Mersin'de Papazın Matbaası olarak bilinen matbaayı satın alarak, 1922 yılında Yıldız Matbaasını kurmuştur. 1928 yılından sonra da yeni harflerle basım işlerine başlayan Fuat Bey, Yenimersin Matbaası'nı işletmiştir (Artan, 1996:11).

İncelediğimiz salnâmelerde 1301 yılında Müftü Mahallesi'nde, Hacı Mehmet Emin Efendi tarafından kurulmuş Müftü Kütüphanesi'ne rastlamaktayız. Kütüphanede 80 adet kitap bulunduğu belirtilmekte olup kitapların türü konusunda bilgi mevcut değildir (Maârif Salnâmesi, 1319:372).

III.2. Eğitim

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıldan itibaren toprak, nüfus, ekonomi, yönetim, toplumsal ve kültürel yapı ile uluslararası ilişkiler açısından hızlı bir değişime sahne olmuştu. Bu değişimin savunucularından II. Mahmut'un gerek askeri, gerekse sivil alanda eğitimin modernleştirilmesiyle bizzat ilgilenmesinde, Mısır Sultanı Kavalâlı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki çeşitli alanlardaki örnek uygulamaları da etkili olmuştur. Sultan bu

⁴ Yeni Mersin Gazetesi, 17 Nisan 1929.

girişimlerin benzerlerini ülkesinde uygulayarak, eğitim sorununa çözüm bulmaya çalışmıştır. Döneminde okullar açılmış, Avrupa'ya öğrenci gönderilmiş, devlet matbaasında çeviri ve telif eserler bastırılmış, ilk resmi gazete çıkarılmıştır (Sakaoğlu, 1991:68).

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra Osmanlı'da ülke yönetiminde, askerlik ve maliye alanlarında yapılan düzenlemelerle birlikte, eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması üzerinde önemle durulmuş ve bu alanda birtakım değişiklikler yapılmıştır. Aslında Tanzimat Fermanı'nın kendisinde eğitimle ilgili maddeler bulunmamaktaydı. Ancak yine de Tanzimat, eğitim sistemine önemli değişiklikler getirmiştir. Bu değişim Tanzimat'ın yönetimde ortaya çıkardığı dönüşümler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dışa açık kapitalistleşme sürecine girmesi sonucunda gerçekleşmiştir (Tekeli, 1985:466).

Tanzimat, 'Osmanlılık' ideolojisi içinde 'eşitlik' ilkesini getirmişti. Bu Osmanlı Devleti'nin kuracağı okullara, devletin içinde varolan tüm milletlere açık olmasını gerektiriyordu. Bu yüksek öğretim kurumlarının Müslüman olmayan milletlere de açılması demektir. Böylece Tanzimat'ın ortaya çıkardığı bu sorunlar, daha çok bugünkü anlamda orta eğitim düzeyindeki eğitim kurumlarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasını zorunlu kılmıştır (Tekeli, 1985:466).

Osmanlı padişahlarından Abdülmecit'in onayı ile 17 Temmuz 1846'da ülkenin tüm eğitim ve öğretim işlerini görüşüp karar almakla yetkili "Meclis-i Maârif-i Umûmiye" kurulmuştu. 8 Kasım 1846'da görevi ilk ve orta eğitimin yaygınlaştırılması olarak belirlenen "Mekâtib-i Umûmiye Nezareti" oluşturuldu. Tasarıya göre eğitim sistemi ilk,

orta ve yüksek olmak üzere üç kademeli olarak düşünölmüş; bu okulların saptanacak kurallar doğrultusunda öğretim yapması öngörölmüştü (Çadırcı, 1997:285).

Osmanlı eğitim sisteminde yeni düzenlemeler getiren bir başka önemli olayda, Saffet Paşa başkanlığında oluşturulan kurulun hazırlamış oldukları, “1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi” idi (Çadırcı, 1997:287-290; Tekeli, 1985:469-470). Buna göre çeşitli derecelerdeki okullarda okutulacak kitapları belirlemek, gerekli kitapları telif ve tercüme ettirmek, Avrupa okullarını yakından takip etmek ve Türkçe'nin gelişmesini sağlamak amacıyla Maârif Nezaretine bağlı çeşitli meclis ve kurullar oluşturuldu. Nizâmname, okulları umûmi ve hususi olmak üzere ikiye ayırıyordu. Sıbyan mektepleri, rüşdiye, idadi ve sultanilerle yüksek öğretim kurumları olan Darülfünun, Darümuallimin ve Darümuallimat, umûmi mektepler arasında sayılıyordu. Özel okullar ise, Müslüman ve gayri müslimler ile yabancıların açacakları özel kurumlardı (Çadırcı, 1997:288).

II.Meşrutiyet'in orta eğitim konusunda yaptığı ilk uygulama Emrullah Efendi'nin Nazırlığı döneminde, ilki İstanbul'da olmak üzere vilâyet merkezlerindeki on idadinin Sultaniye çevrilmesi olmuştur. 1913'te bu uygulamanın alanı daha da geliştirilerek, toplam eğitim süresi 12 yıl olan ‘Sultaniler’, tüm vilâyet merkezlerinde idadilerin yerini almıştır. Daha sonra yapılan düzenlemelerle İdadiler, altı yıllık yeni ilkokullara dayanarak farklı bir program takip edeceklerdi. Üç yıllık eğitimin son iki yılı genel tarım, ticaret ve sanat kollarına ayrılacaktı. Ancak savaş koşulları içerisinde bu düşünceler yaşama geçirilemedi. Sadece “Mersin İdadisi”nde bir ticaret şubesi açılabilirdi. İdadiler ülke genelinde Sultanilere öğrenci hazırlayan bir okul olarak kaldılar (Tekeli ve İlkin, 1993:86-87).

Mersin’de eğitimin gelişmesi ve kentte eğitim alanında yapılan çalışmalar, Mutlu’ya (1940c:6) göre şöyledir:

Mersin’de maarif hayatının banisi olan temelini kuran 1905 tarihinde buraya mutasarrıf olarak gelen Nazım Paşa’dır.⁵ Bu devirlerde bir rüşdiye, iki ilk sıbyan mektebi vardı. Bu mektepde, muallimlerine düzenli ve devamlı bir ücret verilmediğinden tedrisat muntazam olamıyordu. Çok maarifperver, çalışkan, iyi bir idare adamı olan Nazım Paşa, bu bozuk ve düzensiz vaziyeti ıslah etti. İskelelerden giren ve çıkan malların parçasından birer kuruş maarif hissesi alınmasını temin etti...Mersin maarifine daim gelir kaynağı olabilecek emlak da yaptırdı. Şimdiki Postahanenin bulunduğu bina bu zat tarafından ve maarif hesabına otel olarak 1906 tarihinde yaptırıldı .

I.Dünya Savaşı’nın başladığı yıllarda Mersin Sancağı’nda okul, öğrenci ve öğretmen sayısı bakımından eğitimin görünümü şöyle idi (Özmen, 1970:43):

Tablo 21
Mersin Sancağı’nda Eğitimin Durumu (1914)

Mersin Sancağı	Okul	Öğretmen	Öğrenci
Mersin Merkezde	7	22	508
Köylerinde	6	8	239

Bu okullardan 4’ü kız 1’i de karma olarak eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmekteydi. Ayrıca bu yıllarda 93 mevcutlu öğrencisiyle Mersin İdadisi’nde 8 öğretmen görev yapmaktaydı (Özmen, 1970:43).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşunu takip eden yıllarda, 1923 ve 1924’ü kapsayan eğitim ve öğretim döneminde, Mersin’de toplam 44 ilkokul bulunmaktaydı. 1923 ve 1924 yıllarında Mersin Ticaret İdadi’si olarak eğitim faaliyetlerini

⁵ Mutasarrıf Mehmet Nazım Paşa Mersin’e 1905’de değil 1897 yılında gelmiş ve 1897-1898 yılları arasında burada görev yapmıştır. 1905 tarihindeki Mersin Mutasarrıfının adı ise Cemal Paşa’dır. Bkz.1321, 1322, 1323 Tarihli Devlet Salnâmeleri.

sürdüren okul, 1926-1927 öğretim yılında ortaokul haline getirilmiş ve 1928-1929 ders yılından itibaren de kız öğrenciler okula alınmaya başlanmıştır (Özmen, 1970:43).

1926-1927 öğretim yılı içerisinde Mersin Vilâyeti'nde çeşitli derecelerden 100 okul ve bu okullara kayıtlı 5870 öğrenci bulunmaktaydı (TCDS, 1926-27:1110). Bu yıllarda Mersin'de okur yazar oranı % 5.5 civarında idi.

1927-1928 öğretim yılında ise Mersin merkezde 58 öğrencili bir ortaokulla, 1052 öğrencili karma 6 ilkokul mevcut olup, bundan başka vilâyetin genelinde 4013 öğrencisi olan 86 tane ilkokul bulunmaktaydı (TCDS, 1927-28:1204).

Cumhuriyet döneminde 1940'lara kadar Mersin'de bulunan ilkokullar şunlardan ibaretti: Kayatepe İlkokulu, İnönü İlkokulu, Cumhuriyet İlkokulu, Çankaya İlkokulu, Gazipaşa İlkokulu, Kurtuluş İlkokulu, İsmet Paşa İlkokulu, İleri İlkokulu, Necati Bey İlkokulu.⁶

III.2.1. Medreseler

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk medrese Orhan Bey tarafından 1332 yılında İznik'te açılmıştır. Bu medrese aynı zamanda Selçuklu medreselerinin tipik bir örneğini teşkil eder (Sakaoğlu, 1991:23-24; Bilim, 1998:7). Osmanlı medreselerinde konuşma dili Türkçe, bilim dili Arapça'ydı. Öğretim yöntemi ezbere dayalıydı. Ergenlik çağındaki her Müslüman çocuğun kabul edildiği bu okullarda, eğitimin belirli bir süresi yoktu (Bilim,

⁶ Burada adı geçen okulların yerleri ve kuruluş tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mutlu, 1941a:10.

1998:7; Sakaoğlu, 1991:29). Medreseler, eğitimde gözleme, deneye müspet ilimlere yeteri kadar önem vermemişler, vakıflar işlerliğini yitirdikçe onlarda önemini yitirmiştir.⁷

Kültürbilimci İlhan Başgöz, (1995:11) medreselerin Anadolu’da kısa sürede yaygınlaşmasının nedenini şöyle açıklıyor: “...Osmanlı ileri gelenleri, cami ile birlikte medrese kurmak geleneğine bağlı kaldılar. Böylece imparatorluğun büyük merkezleri, bazı büyük kasabalar hatta bazı köyler medreselerle donandı”.

Özmen’e (1970:42) göre, Mersin’de kurulan ilk medrese 1882 yılında açılan “Hamidiye Medresesi” idi; ve Mersin’in Çopurlu Köyü’ndeki “Hacı Habib Medresesi” de yörenin ünlü medreseleri arasında sayılmaktaydı (1970:42). Ancak biz adı geçen bu medreselere, salnâmelerde ve incelediğimiz kaynaklarda rastlayamadık. Adana Vilâyeti Salnâmeleri’nden edindiğimiz bilgilere göre, 1876-1880 arasında Mersin’de bir medrese vardı.⁸ Cuinet’e (1892:58) göre, 1890 yılında Mersin’de 2 medrese bulunmaktaydı. 1900 yılına gelindiğinde ise Mersin’in köylerinde 5, merkezinde de 1 olmak üzere, medreselerin sayısı 6’ya çıkmıştı (AVS, 1318:174). Mersin Sancağındaki medreseler hakkında maârif salnâmelerinden elde ettiğimiz bilgileri, tablo halinde şöyle ifade edebiliriz:

Tablo 22
Maârif Salnâmelerine Göre Mersin Sancağı’nda Medreseler

Medresenin İsmi	Yeri	Müderrisi	Öğrenci Sayısı	Medresenin Banisi	Kaynak
Müftü	Müftü	Abdullah Efendi	30	Müftü Mehmet Emin Efendi	1319 SM.
Burhan	Burhan	-	4	Ahali	1319 SM.
Mezitli	Mezitli	Mehmet Efendi	15	Ahali	1319 SM.
Bekirdede	Bekirdede	-	6	Ahali	1319 SM.
Müftü	Müftü	Abdullah Efendi	4	Müftü Mehmet Emin Efendi	1321 SM.
Burhan	Burhan	-	20	Ahali	1321 SM.
Mezitli	Mezitli	Mehmet Efendi	15	Ahali	1321 SM.
Bekirdede	Bekirdede	-	6	Ahali	1321 SM.

⁷ Osmanlı’da Medreselerin yeri ve önemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Başgöz, 1995:10-16; Akyüz, 1999:57-72; Sakaoğlu, 1991:23-49; Bilim, 1998:1-11.

⁸ AVS, 1293:73, 1294 :72, 1296:150, 1297:95.

III.2.2. Rüşdiyeler

1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, rüşdiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulması gerektiğini öngörür. Rüşdiye okullarının yapım masrafları ve öğretmenlerin maaşları, illerin Maârif İdaresi Sandığı'ndan karşılanmaktaydı. Öğretim süresi 4 yıldır ve sıbyan okullarını bitirip, şahadetnâme alan öğrenciler sınavsız rüşdiye okullarına girebilmekteydi (Akyüz, 1999:144).

Eğitim tarihi araştırmacısı Osman Ergin sıbyan mekteplerini anaokul, rüşdiyeleri de ilkokul olarak kategorize etmiştir (Ergin, 1977:384,425). Oysa bir başka eğitim tarihi araştırmacısı Akyüz'e (1999:129) göre ise,

Sıbyan mektepleri ana okulları değil, çok basit bir eğitim-öğretim veren ilk okullar olarak görünüyor. Rüşdiyeler ise, kuruldukları zaman bu ilkokulların uzantısı gibi düşünülmüş, daha üst düzeyde eğitim-öğretim veren üst sınıflar durumunda idi. Çocukların rüşt yaşına kadar bu yeni okullarda okumaları düşünüldüğü için bunlara Rüşdiye adını II. Mahmut vermiştir. Böylece 14 yaşında Rüşdiye bitirilmiş olacaktı.

1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre erkek rüşdiyelerinin programı şu derslerden ibaretti: Mebâdi-i Ulûm-i diniye, Lisan-ı Osmanî kavâidi, imlâ ve inşa, tertib-i cedid üzere kavâid-i Arabî'ye ve Farisî'ye, tersim-i hutut, mebâdi-i hendese, defter tutmak usûlü, tarih-i umûmî, tarihî Osmanî, coğrafya, jimnastik, mektebin bulunduğu yerde en çok kullanılan dil ile ticaret merkezlerinde zeki öğrencilerden isteklilere dördüncü yılda Fransızca öğretilirdi (Akyüz, 1999:144).

1873 yılında Mersin'de 15 öğrencili bir rüşdiye mektebi bulunmaktaydı (AVS, 1290:72). 1891 yılında ise Mersin'indeki tek rüşdiyenin öğrenci sayısının 80'e çıkmış olduğunu görmekteyiz (AVS, 1308:84-94). Düyûn-u Umûmiye yetkilisi Vital Cuinet de

(1892:58), 1890 yılında Mersin’de Müslümanlara ait bir tane rüşdiye olduğunu belirtmiştir. 1888 yılında yayınlanmış olan Devlet Salnâmesi’ne (1305:250) göre, Mersin Sancağı’nda 30 öğrencili bir rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. Ancak 1900 yılına ait olduğunu düşündüğümüz Adana Vilâyeti’nin tümünü kapsayacak şekilde eğitimle ilgili bilgi veren belgede, Mersin Sancağı’nda 40 öğrencili bir kız, 206 öğrencili iki erkek rüşdiye mektebi bulunduğu belirtilmiştir.⁹

Gerek AVS’lerde gerekse Maârif Salnâmelerinde, Mersin’deki eğitim ve öğretim kurumlarıyla ilgili bilgi bulunmaktadır. Bunlardan AVS’lerde yer alan eğitime ilişkin veriler, tablo halinde şöyle ifade edilebilir:

Tablo 23
Mersin’de Rüşdiye Mektepleri (1873-1903)

Tarih	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Kaynak
1873	1	15	1290 AVS
1876	1	22	1293 AVS
1877	1	23	1294 AVS
1879	1	24	1296 AVS
1880	1	21	1297 AVS
1891	1	80	1308 AVS
1892	1	40	1309 AVS
1894-95	1	90	1312 AVS
1900	2	60	1318 AVS
1903	1	60	1320 AVS

Maârif Nezareti tarafından yayınlanmış olan Maârif Salnâmeleri de Mersin’deki rüşdiye mekteplerinin yerleri ve kuruluş tarihleri hakkında bilgi içermektedir. Bu verileri de şöyle değerlendirebilmek mümkündür:

⁹ Sözü edilen belge tarihsiz olup “Adana Vilâyetinde Bulunan Mekâtib-i Umûmiyenin Adlarıyla Şâkirdanını İrâe Eder Cedveldir” başlığını taşımaktadır. Bundan sonra Cetvel, 1900 olarak belirtilecektir. Bu cetvel Eray Alaca tarafından 1308 Tarihli AVS’nin içinde Adana’da bulunmuştur. Ancak cetvel, salnâmeler gibi matbû değil bir el yazmasıdır. Burada Mersin Sancağı’nın nüfusu 69760’ı Müslüman ve 4370’i gayrimüslim olmak üzere toplam 74.130 olarak belirtilmiştir ki bu verilerden yola çıkarak, Mersin Sancağı’nın 1318 Tarihli

Tablo 24
Maârif Salnâmelerine Göre Mersin Rüşdiye Mektepleri

Mektebin Bulunduğu Mevkii	Mektebin Derecesi	Miktarı Masrafı (Kuruş)	Tarihi Küşadı	Öğrenci Sayısı	Kaynak
Kasaba içinde	Rüşdiye	15.000	1308	-	1319 SM.
Kasaba içinde	İnas Rüşdiyesi	11.000	1314	-	1319 SM.
İnas Rüşdiyesi yakınında	Rüşdiye	-	1316	-	1319 SM.
Gülek Nahiyesinde	Nim Rüşdiye	6.500	1306	-	1319 SM.
Benzin Çukuru	Rüşdiye	3.500	1316	-	1319 SM. 1321 SM.
	İnas Rüşdiyesi			40	1321 SM.
	Rüşdiye ¹⁰			54	1319 SM.
	Rüşdiye			76	1321 SM.

1903 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren Mersin Mekteb-i Rüşdiyesi'nin öğretim kadrosu şöyle idi.

Mersin Mekteb-i Rüşdiyesi

Muallim-i evvel Mehmet Nuri Efendi

Muallim-i sani Ahmet Hamdi Efendi

Muallim-i salis Ahmet Efendi

Hat Muallimi Hamdi Efendi

Fransızca Muallim-i Muayene Memuru Memduh Efendi

Hademe 1 adet

Talebe 76 adet

Osmanlı Devleti'nin son döneminde içinde bulunduğu kötü durumdan en çok etkilenen alanlardan birisi de eğitim kurumları olmuştu. Bu durumun Mersin'deki eğitim kurumlarına yansıdığını 1910 yılında Mersin'e gelmiş olan Ahmet Şerif (1977:277) şöyle belirtmiştir:

Mersin'in maarifi diğer yerlerde gördüğüm dereceden farklı değildir. Gerçi görüştüğümüz kimseler laf söylemek usûlünü daha iyi bilirler, daha iyi giyinirler. Safahatın her çeşidinde daha fazla ustalık sahibidirler fakat yüzeysel bir bakışı aldatacak kadar süslü olan bu örtüyü

(1900 M.) AVS'de nüfusu 76.000 olduğu dikkate alındığında cetvel, içinde bulunduğu 1308 AVS'ye yani 1891 yılına değil 1900 yılına ait olduğu söylenebilir.

¹⁰ Burada 54 olarak belirtilen öğrenci sayısı 1316-17 öğretim yılına aittir. Bkz. Maârif Salnâmesi, 1319:355-356.

kaldırıldığımızda göreceğiniz cehalet, yavaşlık, ciddiyetsizlik ve cesaretsizlik olacaktır. Bir liva merkezi olan Mersin'de bir idadi mektebi değil, bir rüşdiyye bile yoktur. İptidai mekteplerinin ise varlığı yokluğa eşittir. Bir İptidai mektebi yıkılacak bir dereceye geldiği, rutubetten oturulamayacak bir durumda olduğu halde tamir edilemiyor. Evvelce var olan Numune Rüşdiyesi, İdadi Mektebi yapılacağı bahanesiyle Kozan'a nakledilmiş olduğundan Mersin, bundan da mahrum kalmıştır .

Gazeteci Ahmet Şerif Mersin'e geldiği 1910 yılında, kentte bir rüştiye okulunun bile bulunmadığını belirtmiştir. Ancak, Türkiye'nin bir dönem Milli Eğitim Bakanlığını yapmış olan Hasan Âli Yücel, kentte 1919 yılına dek bir rüştiye okulunun bulunduğunu aktarmıştır. Böylelikle aşağıdaki alıntıda da belirtildiği üzere Yücel'in şu sözleri (1994:589) Şerif'in anlattıklarıyla çelişmektedir:

1909-10 ders yılı başında bugün Kayatepe Okulu'nun bulunduğu maarife ait binadaki rüştiye, beş senelik idadiye ve o zamandan 1-2 Teşrin-i Sani-1919 kapanma tarihine kadar vazifesini yapmakta devam etmiştir. 1 Teşrin-i Sani 1919 tarihinde Mersin'i işgal eden Fransız kuvvetleri Kumandanlığı tarafından Müdür Nazmi'ye okulu derhal kapatması ve kendisinin de 24 saat zarfında şehri terketmesi tebliğ olunmuştur. Bu surette beş senelik Mersin İdadisi'nin kapıları milli kıyamın mukadder neticelerine bağlı olmak üzere zaruri bir şekilde kapanmıştır...

Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Mersin Ticaret İdadisi'nin programına bölgenin bir ticaret ve liman kenti olması nedeniyle, özel konumu düşünülerek mesleki ve ticari dersler ilave edilmişti. Okul, Mersin'in önemli tüccarları arasında yer alan Mavromati'ye ait evde, 1923-24 yıllarında eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Ne var ki daha sonra bu bina kazayla yanmış ve buradaki tüm evrak ve kayıtlar da yok olmuştur (Yücel, 1994:589). 1925-26 yılında ise idadi ortaokul haline getirilmiş ve 1928-29 ders yılından itibaren de kız öğrenciler bu okula kayıt yaptırabilmişlerdir (Özmen, 1970:43).

Yücel'e (1994:589) göre, 1926-27 ders yılının henüz başlangıcında Mersin Ticaret İdadisi ortaokula dönüştürülmüştü. Bu ortaokul zaman içerisinde çeşitli yerlerde eğitim ve öğretim faaliyetlerini yerine getirmiştir.¹¹

III.2.3. Sıbyân ve İbtidâî Mektepleri

III.2.3.1. Sıbyân Mektepleri

Osmanlılar, Selçuklularda ve diğer İslam ülkelerindeki mektep, kütüphane denilen ilköğretim düzeyindeki okulları benimsemişlerdi. Bu okullar her mahallede ve hemen her köyde bulunurdu. Genellikle camilere bitişik olarak yapılırdı. Sıbyân okulları, devlet adamları ya da varlıklı kişiler tarafından vakıf yoluyla kurulurlar ve okulun giderleri vakfın gelirleriyle karşılanırdı. Köylerde halkın işbirliği ile de okul yapılırdı o zaman öğretmenin ücretini veliler öderdi (Akyüz, 1999:72-73). Sıbyân okullarının ortak bir teşkilâtı ve programları yoktu (Bilim, 1998:2).

Eğitim tarihçisi Osman Ergin (1977:86) sıbyân okullarının kuruluş amacını şöyle özetlemektedir.

...sübyan mektepleri çocuklara kur'an okutmak, namaz kılınması usûllerini ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve birazda yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardır. Buradaki yazı, kaligrafi karşılığıdır. Yoksa yazı yazmayı yani bir şeyi kaleme almayı öğretmek değildir...Bundan dolayıdır ki bu mekteplerden çıkanlar iyi bir nakkaş, iyi bir kopyeci olurlar fakat dertlerini anlatacak iki satırlık bir mektubu yazamazlardı.

¹¹ Okulun eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü binalar kronolojik sıra ile: Mersin İdadisi-eski rüştiye ve Kayatepe İlkokulu, Mersin İdadisi-Ziya Paşa Oteli, Mersin İdadisi-Fransız Kilisesine ait mektep, Mersin Ticaret İdadisi-Mavromati Ailesine ait ev (yanmıştır), Mersin Ortaokulu-Mersin Madam Fülüye evi, Mersin Ortaokulu-Manolyan evi (İstasyon yolunda), Mersin Ortaokulu-Hacı Kozma'ya ait ev (kısmen yanmıştır), Mersin Ortaokulu-Rum Kilisesine ait mektep (Halen Cumhuriyet İlkokulu), Mersin Ortaokulu, Hacı Kozma'ya ait bina (tamamen yanmıştır). Bkz. Yücel, 1994:589.

XIX. yüzyılın ilk yarısında şehirlerin tümünde cami köşelerinde ışsız, havasız bir ortamda geleneksel bir şekilde çalışmalarını sürdüren sıbyân okulları, küçük çocuklara Arapça, elifba, tecvid ve ilmihâl kitapları ezberleterek eğitim yapıyordu. Bu okullarda Kur'an açıklanmadan yalnızca okunuşu ve dinin kuralları öğretilerek, bu dünyaya ilişkin hiçbir bilgi verilmezdi.¹² Aslında Tanzimat eğitimcileri sıbyân okullarını imparatorluğun tüm köylerine yaygınlaştırmak ve ilköğretimi zorunlu kılmanın yanında, bu okulların ders programlarını yenilemeyi, din derslerinin yanında hesap, tarih, coğrafya, Osmanlıca okuyup yazma gibi dersleri programa dahil etmeyi ve öğretmenlerin, öğretmen okullarından mezun kişilerden oluşup kendilerine düzenli maaş verilmesini planlamışlardı. Ancak imparatorluğun içinde bulunduğu mali çıkmazdan dolayı, ilköğretim giderleri çevre halkına yük olarak kalmıştı (Başgöz, 1995:32).

AVS'ye (1293:73-74) göre, 1876 yılında Müslümanlar için nefs-i Mersin kasabasında bir, köylerinde 9 olmak üzere toplam 10 sıbyân mektebi bulunmaktaydı. 1880 yılında ise, nefs-i Mersin kasabasında 30 öğrencisi bulunan bir mekteb-i ibtidâî bir de sıbyân mektebi olmak üzere iki ilkokul vardı (AVS, 1297:95). 1900'lü yılların başında okul sayısı kızlar için bir, erkekler için dört olmak üzere toplam 5'e yükselmiş, köylerinde de okul sayısı 17'yi bulmuştu (AVS, 1318:174).

III.2.3.2. İbtidâî Mektepleri

Tanzimat Dönemi'nde ilköğretim alanındaki ilk girişimlerden birisi, Nisan 1847 tarihli talimattır. Bu talimata göre kızların 6-10, erkeklerin 7-11 yaşları arasında

¹² Sıbyan Mektepleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çadırcı, 1997:96; Akyüz, 1999:140; Tekeli-İlkin, 1993:8; Bilim, 1998:3.

okula devam etmeleri zorunluydu. Talimat ‘sıbyan mektebi’ terimini kullanıyorsa da artık Maârif Nezaretine bağlı ilkokullara “İptidaî Mektep, Mekteb-i İptidaî, Usûl-i Cedide Mektebi” ve bazen de halk arasında “Taş Mektep” adı verilmekteydi (Akyüz, 1999:140-143). Usûl-i Cedid ile ilgili bazı fikir ve uygulamalar eğitim çalışmalarına girmeye başladıysa da, bunların gelişmesi 20 yıl kadar sonra gerçekleşti. 1869’lardan itibaren geleneksel sıbyân mekteplerinin yanında ‘İptidaî Mektep’, ‘Usûl-i Cedide Mektebi’ adıyla anılan yeni ilkokullar kurulmaya başlandı (Akyüz, 1999:182). Talimata göre, İptidaî mekteplerinin öğrenim süresi 4 yıl olarak belirtilmişse de, ders programlarından 3 yıllık olduğu anlaşılmaktadır (Akyüz, 1999:197). Usûl-i Cedide Mektepleri’nde dini bilgilerle beraber hesap, Osmanlı grameri, yeni metodlarla okuma-yazma, Osmanlı tarihi ve coğrafyası, kıraat ve imlâ gibi dersler yer almaktaydı. Bu okulların sınıflarına sıralar ve ders araç-gereçleri de girmişti (Başgöz, 1995:33-34).

Usûl-i atika’ya göre eğitime devam eden sıbyan mektepleri, Evkaf Nezareti’ne bağlı olarak eski durumlarını korumaktaydılar. Maârif Nezareti’nin ilköğretimdeki düzenlemeleri, sıbyan mekteplerini hemen hemen hiç etkilememekteydi. Öğretmenleri de eğitim ve öğretimdeki gelişmelere ya kayıtsız kalmakta ya da engellemeye çalışmaktaydı (Akyüz, 1999:196-197).

1901’de yayınlanmış olan Maârif Salnâmesine (1319:360-373) göre, Mersin’de bulunan sıbyan ve iptidai mekteplerinin görünümü şöyle idi:

Tablo 25
Mersin Sancağı'ndaki İbtidâiler (1901)

Mektebin Derecesi	Mektebin Bulunduğu Mevkî	Yapım Tarihi	İnşa Masrafı (kuruş)	Açıklama
Erkek İbtidâî	Bağçe Mahallesinde	1314	12.000	İâne-i ahali ile
Erkek İbtidâî	Bağçe Mahallesinde	1309	8.000	İâne-i ahali ile
Erkek İbtidâî	Hükümet Konağı Yakınında	1310	20.000	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Gülek Nahiyesinde	1315	1.500	İâne-i ahali ile
İbtidâî	Bağçe Mahallesi	1311	7.000	
Not: Mersin'in köylerinde 66 usûl-i atika ve 1 usûl-i cedide olmak üzere toplam 67 okul vardır.				

1903 yılında yayınlanan Maarif Salnâmesi'nde (1321:331-338) Mersin Sancağı'ndaki Usûl-i Cedide'ye¹³ göre kurulmuş bulunan İptidaiye Mektepleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Aşağıdaki tabloya ek olarak Mersin'in köylerinde 66 adet usûl-i atika ve bir de usûl-i cedide'ye uygun olmak üzere 67 adet ilkokul bulunmaktaydı.

Tablo 26
Mersin Sancağı'ndaki İbtidâiler (1903)

Mektebin Derecesi	Mektebin Bulunduğu Mevkii	Yapım Tarihi	İnşa Masrafı (Kuruş)
İbtidâî	Bağçe Mahallesi	1311	7.000
İbtidâî	Camî Şerif		
İbtidâî	Hamidiye		
İbtidâî	Camî Şerif		
İbtidâî	Apsun ¹⁴		
İbtidâî	Erçel ¹⁵		
İbtidâî	Bozavak		

1308 tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi'nin içinde, salnâmeden ayrı olarak Adana Vilâyeti'nde bulunan okulların adlarını ve öğrenci sayılarını belirten cetvele (1900) göre; Mersin Sancağı'nda kız ve erkek toplam 5020 öğrenci olup okul sayısı da 169'du. Müslüman nüfusun okuma yazma oranı erkeklerde % 13, kadınlarda ise % 2 idi.

¹³ Usûl-i Cedid, Tanzimat dönemi sonrası çağdaşlaşma sürecinin eğitimin içeriğini de yansıtarak, ders araç-gereçleri konusunda yenileşme ve geleneksel öğretim metotları yerine yeni ve etkili öğretim yöntemlerinin kullanılmasıdır. Akyüz, 1999:180-183.

¹⁴ Eski adı Apsun olan beldenin yeni adı Uzunkaş'dır. Bkz. Köy Envanter Etüdlere Göre İçel, 1967:130.

III.2.4. Gayrı Müslim Okulları

1880 yılında Mersin merkezinde gayrimüslimlere ait iki okul bulunmaktaydı (AVS, 1297:95). 1891 yılında ise bu sayının 4'e yükseldiği görülmektedir (AVS, 1308:84).

Cuinet'e (1892:59) göre, 1890'da Mersin Sancağı'nda gayrı müslimlerin eğitim kurumlarının görünümü şöyle idi:

Ortodoks Rumların, Arapça, Fransızca ve Yunanca'nın öğretildiği özel bir okulları bulunmaktadır. Ayrıca sadece modern Yunanca'nın öğretildiği bir okulları daha vardır. Bunların yanında bir tane de kızlara ait okulları bulunmaktadır.

Gregoryen olan Ermenilerin, Fransızca, Ermenice ve Türkçe eğitim yapan bir erkek okulları vardı.

Katolikler, 45 öğrencinin mevcut olduğu bir okula sahipler. Bu okul bir Kapusen rahibinin yönetiminde olup bu okulda, Türkçe ve Fransızca dersleri verilmektedir.

Saint-Joseph rahibelerine bağlı bir kız okulu vardır. Bu okulun öğrenci sayısı 25 genç kızdan ibarettir. Bu öğrencilerden 4'ü yatılıdır. Ayrıca çeşitli din ve millete mensup 45 genç kızın çok iyi eğitim aldıkları, Saint-Joseph rahibelerine bağlı parasız bir okul daha bulunmaktadır.

1901 ve 1903 yıllarına ait maârif salnâmelerinden (1319, 370-371; 1321:337) edindiğimiz bilgiye göre, sözü edilen yıllarda Mersin'de Ortodoks-Rumlara ait Nim İdadi derecesinde (ortaokul-lise dengi) kuruluş ve ruhsatnâme tarihi belli olmayan bir okul bulunmaktaydı.

1900 yılına ilişkin Mersin Sancağı'nda eğitimle ilgili ayrıntılı bilgi içeren cetvelde, yabancı ve gayrı müslim okulları hakkında şu bilgiler yer almaktaydı:

¹⁵ Eski adı Erçel olan beldenin günümüzdeki adı Değirmençay'dır. Bkz. Köy Envanter Etüdülerine Göre İçel, 1967:130.

Tablo 27
Mersin’de Yabancı Okullar

İbtidâî Derecesinde				İdadi-Rüşdi Derecesinde				Toplam			
Kız		Erkek		Kız		Erkek		Kız		Erkek	
okul sayısı	öğrenci sayısı	okul sayısı	öğrenci sayısı	okul sayısı	öğrenci sayısı	okul sayısı	öğrenci sayısı	okul sayısı	öğrenci sayısı	okul sayısı	öğrenci sayısı
1	30	-	-	2	110	1	147	3	130	1	147

Tablo 28
Mersin’de Gayri Müslim Okulları

İbtidâî Derecesinde				İdadi-Rüşdi Derecesinde				Toplam			
Kız		Erkek		Kız		Erkek		Kız		Erkek	
Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
	80	0	50		50		20		30	2	70

Ayrıca Mersin Sancağı’nda gayri müslimlerin genel nüfusa oranla kızların % 19’u, erkeklerinde % 26’sı okuma yazma bilen tahsilliler olarak belirtilmiştir. Müslümanlarda ise bu durum Osmanlı’da taşradaki eğitimin durumunun içler acısı olduğunun bir göstergesi niteliğindedir. Kızların sadece % 2’si, erkeklerinde % 13’ü tahsilliler sınıfına girebilmekteydi. (Cetvel, 1900).

Maârif Salnâmesi’ne (1319:370-371) göre, Mersin Sancağı’nın yönetsel sınırları içerisinde kalan Tarsus’ta, Amerika tarafından 1302 R. (1886 M.) tarihinde kurulmuş “Sen Pol” (*Saint Paul*) adında bir okul bulunmaktaydı. Ruhsatnâme, 20 Teşrinisâni 1309 (2 Aralık 1893) tarihinde okul müdürü “Mister Karsti” adına verilmişti; ve 1901 tarihinde okulun 92 erkek öğrencisi vardı.

Osmanlı Devleti’nde kurulmuş bulunan yabancı öğretim kurumlarının en eskileri Katolik okullarıdır. Ayrıca Katolik okullarının gelişme döneminde, Protestan okulları da kurulmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti yabancı okulların kurulmasına ve bu

okulların denetim dışı kalma isteklerine engel olmaya çalışmış ancak pek de başarılı olamamıştır. Osmanlı Devleti'nde değişik Katolik tarikatlarına mensup çok sayıda okulun faaliyet gösterdiği bilinmektedir (Koçak, 1985:485-492). Bunlardan bir tanesi de Mersin'deki okulları himayesi altına almış olan “*Capucin*” tarikatıdır. Bu tarikata bağlı rahip veya rahibeler tarafından okullarda eğitim sürdürülmekte ve bu okulların dini otoriteler ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı. XIX. yüzyılda Mersin'de bulunan Katolik Kilisesi'nin himayesinde kızlar ve erkekler için olmak üzere iki ayrı okul eğitim faaliyetlerini sürdürmekteydi.

III.2.4.1. Mersin Katolik Kilisesi'ne Bağlı Erkek Okulu

1854 yılında Francavillalı Peder Antonio, erkek çocukların devam edebileceği “*Collegio di Sant' Antonio*” adında bir okul açmıştı. Bu okulun 1884 yılında 30 öğrencisi vardı. 1903'e gelindiğinde öğrenci sayısındaki artış nedeniyle Fransa'dan üç hoca getirildi. Öğretim Fransızca yapılıyor, bunun yanında Türkçe ve Arapça dersler de veriliyordu. I.Dünya Savaşı süresince okul kapalı kaldı ve 1919 yılında tekrar açıldı. 1921 yılında Mersin Belediyesi'nden alınan izinle okula ilaveler yapılarak büyütüldü. 1923'de okulun 63 Katolik, 14 Ortodoks, 18 Müslüman, 10 Musevi olmak üzere 105 öğrencisi vardı. Öğretim kadrosu ise 5 rahip (Fransız ve İtalyan), 1 Fransız hoca, 3 Suriyeli hoca ve 3 Türk hocadan oluşmaktaydı. Okul, ilkokul öncesi hazırlık döneminden lise son sınıfa kadar eğitim verebilmekteydi. 1 Mayıs 1924 yılında okul kapatılmıştır. 1934 yılında okulun tekrar açılabilmesi için girişimlerde bulunulmuşsa da sonuç olumlu karşılanmamıştır.¹⁶

¹⁶ Mersin Katolik Kilisesi Arşivi kayıtları, tasnifsiz.

III.2.4.2. Mersin Katolik Kilisesi'ne Bağlı Kız Okulu

1887 yılında Peder Basilio tarafından kız çocuklarının öğrenim görebilmesi için açılmıştı. Yeri “Colleggio di Sant’Antonio”nun yanında olan okulun binası 1888 yılında yine Mersin Belediyesi'nin izniyle büyütülmüştü. Öğrenim dili Fransızca olup dersler Fransa'dan gelen rahibeler sayesinde yürütülüyordu. Arapça, el işi dersi ve seçmeli olarak piyano dersleri verilmekteydi. Okul, ilk ve orta kısımlardan oluşuyordu. 1891 ve 1897 yıllarında eklemeler yapmak suretiyle okul büyütüldü. Okul öğrencileri yatılılar, yarı yatılılar ve dışarıdan gelenlerden oluşmaktaydı. Her eğitim-öğretim yılının haziran ayında başarılı öğrencilere ödülleri verilmesi ve tiyatro gösterisi ile okul kapanırdı. Erkek okulu gibi aynı yıllarda bu okulda resmi kanallar yoluyla kapatılmıştır.¹⁷

¹⁷ Mersin Katolik Kilisesi Arşivi. Bu okulun bir bölümü 1945 yılında devlet tarafından yetimhane yapıp 1953 yılında 5 Ocak İlkokulu'na devredilmiştir.

IV. BÖLÜM: MERSİN'DE EKONOMİK YAPI

IV.1.Tarım

Adana Vilâyeti Salnâmelerinde belirtildiği üzere Mersin'de yöre halkının büyük çoğunluğu geçimini tarımdan sağlamaktaydı.¹ 1832-1840 yılları arasında Çukurova bölgesine ve Mersin'e hakim olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, tarımın gelişmesine yönelik önemli adımlar atmıştır.

1832'de bölgeyi ele geçiren Mısırlı İbrahim Paşa, tarımın geliştirilmesi için Tarsus Ovası sulama projesini hazırlatmış, Mısır ve Suriye'den pamuk tohumuyla şeker kamışı, Kıbrıs'tan da nitelikli buğday ve arpa tohumları getirmişti (YA, 1982:3665). Ayrıca, Mısır'dan getirdiği duvrak arpasını da yöreye tohumluk olarak ektirmişti (Çadircı, 1997:367).

Develi'nin de (1991:185) belirttiği gibi, İbrahim Paşa tarıma büyük önem vermiş 1839'da bataklıkları kurutmak, araziyi tarıma elverişli hale getirmek ve bölgeyi kasıp kavuran sıtmayı yok etmek için Avusturya'dan gelen Russegger adındaki uzmana sulama projeleri hazırlatmıştı.

1887 yılında Mersin-Adana arasındaki demiryolunun bitmiş olması, bölgede tarımın gelişmesine olumlu etki yapmıştır. Adana ve çevresinde yetiştirilen tarım ürünleri Mersin-Adana demiryolu hattıyla limana ulaştırılmakta, buradan da çeşitli vilâyetlere ve ülkelere gönderilmekteydi. Demiryollarının sağladığı ucuz ve kolay taşımacılık Osmanlı

¹ Bkz. AVS, 1290:75; 1293:73; 1294:72; 1296:150.

Devleti'nin diğere bölgelerinde olduğu gibi, Çukurova'da da yeni ve geniş alanların tarıma açılmasını sağlamış özellikle pamuk ve tahıl üretimini artırmıştır (Quataert, 1985a).

TCDS'ye (1925-26:824) göre bölge toprağı "...her nev'î zirâate sâlih ve bilhassa pamuk zirâatine son derece elverişli münbit ve feyyaz topraklara malik"ti. AVS'de (1308:85) ise, toprağın verimlilik derecesine göre ikiye ayrıldığı bunlardan beyaz renkte olan toprağın, kuvvetli yani verimli, kırmızı renkte olanın ise verimsiz olduğu belirtilmiştir.

Çiftçilerin kullandığı tarım aletlerinin genellikle ahşaptan üretilen saban ve dögen olduğu, ancak birkaç seneden beri bazı varlıklı kişilerin Avrupa yapımı demir saban, orak ve harman makineleri kullandığı belirtilmektedir (AVS, 1308:85).

Mersin Kazası'nda 1900 yılında "...156.800 dönüm arazi-i mezru' ile 25.000 dönüm otlak ve 55.000 dönüm taşlık ve gayrisâlih arazi ve 785 dönüm 142 adet bahçe ve 155 dönüm 10 adet bağ mevcuttu" (AVS,1318:175).

AVS'ye (1287:113) göre Mersin kazası dahilinde *hınta* (buğday), *şair* (arpa), *sisam* (susam), pamuk kozası, burçak, darı, pirinç, bakla, nohut, mercimek, *dûhan* (tütün), soğan, elma, ayva, armut, şeftali ve lahana üretilmekte olup adları sayılan ürünlerin ihtiyaç fazlası Avrupa ve *berriyetü'ş-Şam* (Şam) taraflarına nakledilerek satılmaktaydı.

Bunların dışında kazanın kuzeyinde Hıristiyan Köyü'nde² birçok bahçede limon ve portakal yetiştirilmekteydi (AVS,1290:74-75). Cuinet'e (1892:62) göre 1890

² Günümüzde bu köyün yeri Osmaniye Mahallesi yakınındadır.

yılında Hıristiyan Köy, şehrin kuzey tarafında birkaç km uzaklıkta, portakal, limon, mersin ve çeşitli meyve ağaçları arasında bulunmaktaydı.

Mersin’de “.... ez-sene-i sabıkadan kalmış ve harabete yüz tutmuş olan zeytün ve harnub eşcârı gün be gün imar edilmekte bulunmuştur” (AVS,1289:70) ifadesinden de anlaşılacağı üzere eskiden beri zeytin ve harnup (keçiboynuzu) ağaçları yetiştiriciliği yapılmaktaydı.

Bölgede tarım ürünlerinden elde edilen mahsuller iklim koşullarına göre önemli farklılıklar göstermiştir. Örneğin 1889 yılındaki pamuk üretiminin az oluşu, 1887 yılındaki kuraklık ve 1888 yılındaki az yağıştan kaynaklanmıştır. 1876’da 6.000.000 kg olan pamuk üretimi, 1882’de 2.000.000 kg, 1887’de 700.000 kg ve 1888’de ise 2.800.000 kg olmuştu (Akkaya, 1998:148). Bazı yıllarda, tarım alanlarının sel altında kalmasından dolayı çiftçilikle uğraşan halk zor günler yaşamıştır. 1909 yılında bölgede yaşanan sel felaketinden dolayı tarımsal üretimin yetersiz olduğunu 1910’da Mersin ve çevresini gezen Şerif (1977:279), notlarına şöyle kaydetmiştir: “Bu sene ürünlerin iyi olduğu, çiftçinin yüzünü güldüreceği söyleniyor. Geçen sene Adana Ovası’ndaki ürün benzerlerine pek üstün bulunduğu halde elem verici olaylar sebebiyle faydalanılamamıştı. Bu seneki feyz ve bereketin o zararları ödeyeceği tahmin edilmektedir”.

1927 yılında “Mersin Vilâyeti’nin mesâha-i sathiyyesi 4200 km mera olup bundan 1800 km murabba’ mevrû’ 2400 km murabba’ gayrimevrû’dur. Gayrimevrû’ araziden 1700 km murabba’ dağlık ve taşlık 150 km murabba’ göl ve bataklıktır. Mütebâkîsi meradır” (TCDS, 1927-28:1199).

IV.1.1. Hububat Üretimi

Bölgede üretimi yapılan hububat AVS'ye (1308:85) göre; buğday, arpa, ak ve kum darı, yulaf, burçak, mercimek, pirinç ve nohuttan ibaretti. Bunlardan buğday ve arpanın gereğinden fazlası “...tüccar vasıtasıyla bahren Dersaâdet ve İzmir ve Londra ve Marsilya taraflarına îsâl kılınır.... Darının ise tamamı satılırdı” (AVS, 1294:72). Bira yapımında kullanılan arpa, Avrupa'nın gereksinim duyduğu gıda maddelerinden birisiydi.

AVS'lerin tümünde tarımsal ürünlere ve üretim miktarlarına ilişkin ayrıntılı bilgi bulmak mümkün değildir. Bir başka deyişle, AVS'lerde tarım ürünlerinin genellikle isimleri belirtilip üretim miktarları konusunda bilgi verilmemektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi içeren kaynaklardan birisi, 1869'da yayınlanmış olan Halep Vilâyeti Salnâmesi'dir. Buradaki veriler tablo halinde şöyle ifade edilebilir:

Tablo 29
Mersin'de Hububat Üretimi (1869) (Keyl-i Asitane³)

Buğday	Arpa	Burçak	Darı
52.780	46.300	1.650	3.850

Kaynak: 1286 HVS İstatistikî Cetvel.

Tabloda 29'da kile olarak ifade edilen tarım ürünlerinin günümüzdeki kilogram karşılıkları şöyledir: Buğday: 1.319.500 kg, Arpa : 1.157.500 kg, Burçak: 41.250 kg, Darı: 96.250 kg olmak üzere toplam 2.704.000 kg.

AVS'lerde, Mersin'de üretilen tarım ürünleri incelendiğinde adı ilk sırada geçen ürün buğdaydır. Buğdaydan sonra arpa, yulaf, darı, burçak üretim miktarı açısından

yaygın olan ürünlerdir. Mersin'deki tarımsal faaliyetlere ilişkin veri bulabileceğimiz diğer bir kaynak da Osmanlı döneminde yapılan 1913 Tarım Sayımıdır.

Tablo 30
1913 Tarım Sayımı'na Göre Mersin'de Hububat Üretimi (Ton)

Buğday	Arpa	Mısır	Yulaf	Çavdar	Nohut	Toplam
7.030	599	423	762		68	9.263

Kaynak: YA,1982:3666.

Osmanlı döneminde, Mersin'de yapılan tarımın ülke ortalamasının altında olmasına rağmen, ürün çeşitliliği ve tarla tarımının yanı sıra meyvecilik, bağcılık, arıcılık ve ipek böcekçiliğinin de yapılması, bölgedeki tarımsal üretimi ekonomik getirisi bakımından birinci sıraya yerleştirmiştir. 1913 yılında Mersin ve İçel Sancaklarının ekili alanları toplamı, ülke ekili alanlarının yalnızca % 1.6'sını oluşturmaktaydı (YA, 1982:3666).

Tablo 30'da görüldüğü üzere 1913 yılında Mersin'de hububat üretiminde buğday, birinci sırada yer almakta ondan sonra yulaf ve arpa gelmekteydi. Bu durumun uzun yıllar boyunca değişmediği, 1925-28 yılları arasında yayınlanmış olan TCDS'lerden de anlaşılmaktadır. 1925 yılında Mersin'in zirâi alanı 83.000 dönüm olup 195.000 dönüm kadar da meyve, sebze bahçeleriyle, zeytinliği ve bağ kısmını teşkil eden arazisi bulunmaktaydı (TCDS, 1925-26:824). Mersin'de 1925-1926 yıllarına ait toplam hububat hasılatı ise 21.126.000 kıyye idi (TCDS, 1925-26:825).

³ Hububat ölçüğü olarak kullanılan bir tabirdir. Çeşitli türleri vardır. İbrail kilesi, İstanbul kilesi gibi. Burada sözü edilen keyl-i asitane İstanbul kilesidir. İstanbul kilesi zahirenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kilodur. Pakalın, 1993:281.

Tablo 31
Mersin Vilâyeti'nde Ekili Hububat Alanı(1926) (Dönüm)

Buğday	Arpa	Yulaf	Mahlut	Burçak	Nohut	Fasulye	Mercimek
122.000	65.000	6.000	15.000	6.500	1.500	1.400	500

Kaynak: TCDS, 1926-27:1199.

Tablo 32
Mersin Vilâyeti'nde Hububat Üretimi (1926) (Kilo)

Buğday	Arpa	Yulaf	Burçak	Mahlut
11.000.000	7.000.000	1.150.000	886.000	156.600

Kaynak: TCDS, 1926-27:1100.

Tablo 33
Mersin Vilâyeti'nde Ekili Hububat Alanı (1927) (Dönüm)

Buğday	Arpa	Yulaf	Çavdar	Burçak	Mısır	Darı
71.090	43.910	3.000	1.900	3.500	5.400	320

Kaynak: TCDS, 1927-28:1199.

Tablo 34
Mersin Vilâyeti'nde Hububat Üretimi (1927) (Kilo)

Buğday	Arpa	Yulaf	Çavdar	Burçak	Mısır	Darı
950.000	6000000	1150000	285.000	886000	600000	60000

Kaynak: TCDS, 1927-28: 1199.

1927 yılında Mersin İli'nde, Tarsus dahil, 120.500 kişi yaşıyor ve nüfusun %34'ü tarımsal faaliyetlerle geçimini sağlıyordu. Aynı yılda Mersin ve Tarsus topraklarının %14.5'i ekili durumdaydı. Mersin ili topraklarının 80.000 hektarı ekili olup bu alanın en büyük kısmı sırasıyla tahıl, sanayi bitkisi ve baklagillere ayrılmıştı (YA, 1982:3667).

IV.1.2. Sanayi Bitkileri

Bölgede yetiştirilen ve AVS'lerden tespit edilebilen sanayi ürünleri; *penbe* (pamuk), susam, tütün, zeytin ve ipek kozasıdır. 1286 H. (1869 M.) HVS'de adı geçen ürünlere ilişkin şu bilgiler yer almaktadır⁴:

Tablo 35
Mersin Kazası'nda Üretilen Sanayi Bitkileri (1869)

Pamuk	Susam	Tütün	İpek Kozası
kıyye	keyl-i Asitane	kıyye	kıyye
135.200	3.580	3.400	1.000

Kaynak: 1286 HVS İstatistikî Cetvel.

AVS'ye (1297:95) göre, pamuk ve susam da tıpkı hububat ürünlerinde olduğu gibi tüccarlar tarafından deniz yoluyla İstanbul, İzmir ve Marsilya'ya ihraç ediliyordu. Bir başka AVS'ye (1296:150) göre ise adı geçen ürünler aynı zamanda Londra'ya da satılmaktaydı.

Çukurova'da pamuk ziraatinin gelişmesinde önemli bir etken, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1861-1865 yılları arasında yaşanan iç savaştır. Savaş nedeniyle Amerika'dan Avrupa'ya pamuk ihracının durması Mısır ve Anadolu pamuğuna talebi artırmıştı. Bu durum Anadolu'nun güneyine Amerikan tohumlarının getirilmesi ve hükümetin de pamuk ekimini özendirilmesiyle kısa zamanda pamuk üretiminin gelişmesine neden olmuştur. Amerikan İç Savaşı belirli bir süre ticaret hacminin büyümesini sağlamıştır. Artan tarımsal üretimle birlikte Adana, Tarsus ve Mersin'de Avrupalı ticaret şirketlerinin şubeler, hükümetlerinin de konsolosluklar açmaları bölgenin bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Ancak iç savaşın bitiminden sonra pamuk talebinde tekrar

azalma görülmüştür. İklima bağlı olarak pamuk ve tahıl üretiminde önemli değişiklikler görülmüş bu durum da Avrupalı ülkelerle ve çevredeki vilâyetlerle olan ticareti sınırlandırmıştır (Akkaya, 1998:145).

Bölgede 1864 yılında ilk pamuk işleme (çırçır) fabrikası, Fransızlar tarafından Adana'da üretime açılmış, 1865'te de İngilizler ikinci fabrikayı Mersin ve Tarsus'ta faaliyete geçirmişlerdi (Çadırcı, 1997:368).

1865 yılında Amerikan İç Savaşı'nın bitmesi, bir anda pamuk fiyatlarının ve ardından da üretiminin düşmesine neden olmuştu. Bölgede pamuk üretimi neredeyse durmuştu. Sonraları Avrupalı tekstil imalatçılarının ham pamuk talebi –ki bu 1900'lere denk gelir- tekrar karşılanamaz olur ve pamuk üretimi önemli ölçüde artar. Örnek olarak Adana ve civarında pamuk üretimi on yılda üç katına ulaşmıştır (Quataert, 1985:1559).

Develi'nin de (1991:185) bölgedeki pamuk üretimine ilişkin olarak belirttiği gibi, "1864 yılında 'Manchester Cotton Supply Ass.' şirketinin girişimi ile Mısır'dan pamuk tohumu getirilmiş ayrıca Almanlar da Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bölgede iyi cins pamuk tohumu dağıtmışlardı".

AVS'lerde kazada üretilen tarım ürünleri arasında pamuk, susam ve keten tohumunun adları belirtilmiştir. Ancak bunların miktarı konusunda bilgi verilmemiştir. Pamuk ve susamın tamamı tüccar aracılığıyla denizden İstanbul, İzmir ve Marsilya taraflarına ihraç edildiği çoğu salnâmede ifade edilmektedir.

⁴ Adı geçen ürünlerin kg. olarak değerleri şöyledir: Pamuk, 175.760 kg, Susam, 89.500 kg, Tütün, 4420 kg, İpek Kozası, 1300 kg.

1913 Tarım Sayımı'ndaki verilerden Adana ve Mersin'i de içine alan bölgede, yağ bitkilerinden susamın oldukça yaygın olarak üretildiğini anlamaktayız. Özellikle Mersin Sancağı'nda ekilen susam, yöre için oldukça önem taşımaktaydı.⁵ Bundan başka zeytin de yağı için üretilen bitkiler arasındaydı.

TCDS'ye (1926-27:1199) göre 1926'da Mersin Vilâyeti'nde, 65.000 dönüm pamuk ve 12.000 dönüm susam ekili olup aynı yıl Mersin Vilâyeti'nde zeytin ağacı da yetiştirilmekteydi:

Tablo 36
Mersin Vilâyeti'nde Zeytin Ağacı Yetiştiriciliği (1926)

Yabani zeytin eşcârı adet	Aşılı zeytin eşcârı adet	Zeytin hâsılatı kıyye	Elde edilen zeytin yağı miktarı
1.140.000	60.000	600.000	15.000

Kaynak: TCDS, 1926-27: 1101.

TCDS'ye (1927-28:1199) göre, pamuk için ekili alanın susamla karışık 62.250 dönüm olup zeytin ağaçlarının ise aşılı ve yabani olmak üzere pek çok olduğu ancak sayımının yapılmadığı belirtilmiştir. 1927'de Mersin Vilâyeti'nde 600.000 kg susam ve 5.850.000 kg zeytin üretilmiştir.

IV.1.3. Diğer Ürünler

Bu kısımda bölgede yetiştirilen meyve ve sebzeler incelenmeye çalışılacaktır.

AVS'lerde bu konuda sıkça rastladığımız ifade şudur:

Kasaba-yı mezkûrenin etrafında olduğu misüllü cihet-i şimalisinde ve yarım saat mesafede Hırıstıyan karyesinde birçok bağçeler bulunup derûnlarında limon ve portakal ve fevakih-i saire

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909, 1913 ve 1914), 1997.

5-6 danesi bir kıyye gelir alâ şeftali ve sebzevat yetişip mahallinde sarf olunduktan sonra mezkûr şeftali her tarafa nakil ve isâl olunur (AVS, 1296:150).

1286 HVS' ye göre Mersin Kazası dahilinde, ceviz, limon, portakal, kavun, karpuz, soğan, sarımsak üretildiği belirtilmiştir. Bu ürünlerin üretim miktarı Tablo 37'de verilmiştir:

Tablo 37
Mersin Kazası'nda Yetiştirilen Ürünler (1869) (kıyye)

Kavun ve Karpuz	Limon ve Portakal	Ceviz	Soğan	Sarımsak
15.140	10.600	9.799	3.000	2.000

Kaynak: 1286 HVS İstatistikî Cetvel.

Kazada bakla, soğan, elma, ayva, armut ve birkaç tür şeftali üretildiği, üretim fazlasının Avrupa ile Şam taraflarına satıldığı kayıtlıdır (AVS, 1287:113). Ayrıca harnup ağacı yetiştiriciliği de yapılmakta olup bunun geliştirilmesine yönelik çalışmaların olduğu belirtilmektedir (AVS, 1290:73).

Bölgede turunçgiller başta olmak üzere çeşitli meyveler de üretilmekteydi. Ayrıca Mersin'de oldukça kaliteli limon, portakal, şeftali ve sebzelerin üretiminin yapıldığından bahsedilmektedir (AVS, 1297:94-95).

Mersin bahçelerinde her türlü meyve üretilmekteydi. Bunların içinde özellikle kayısının, "...Ez-cümle şekerpare isminde bir nev' kayısı vardır ki taâmındaki lezzet en meşhur kayısıda bulunmaz" (AVS, 1309:88) tümcesiyle lezzetine dikkat çekilmektedir. Şemsettin Sami de (1996:4260) "Mersin'in pek makbûl kayısıya ve armut ağaçlarına sahip bahçeleri olduğunu..." belirtmiştir.

1913 Tarım Sayımı'na göre; Mersin ve Anamur'da bulunan turunçgil bahçelerinden 793 ton portakal, mandalina ve turunçgil elde edilmiştir. Yine aynı yörelerde bulunan ve 57 dönüm yer kaplayan limonluklardan, sayım yılında 85 ton ürün alındığı kayıtlıdır (YA, 1982:3666).

Tablo 38
Mersin Vilâyeti'nde Sebze ve Meyve Ziraati (1926) (Dönüm)

Fasulye	Patates	Bostan	Soğan
1.400	1.400	2.000	2.000

Kaynak: TCDS, 1926-27:1199.

1925 yılında Mersin'in köyleriyle birlikte 195.000 dönüm kadar meyve, sebze bahçeleriyle, zeytinliği ve bağ kısmını oluşturan arazisi bulunmaktaydı (TCDS, 1925-26:824). 1926 yılında toplam bağ miktarı 2.000 dönüm olup üzümün yaş olarak tüketilmesinin yanı sıra Mersin'de bulunan küçük bir bağhanede boğma rakısı yapılmaktaydı (TCDS, 1926-27:1101).

TCDS'ye (1927-28:1199) göre bölgede 750 dönüm patates ve 1300 dönüm baklanın ekildiği belirtilmiştir. Aynı yıl içerisinde 300.000 kg patates ile 400.000 kg bakla üretilmişti.

IV.2. Ormancılık

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat dönemine kadar ormanlardan yararlanma konusunda yasalar pek belirleyici değildi. Devletin ormanlarla ilgisi, yalnızca ticarete konu olan kereste ve yakacak odundan elde edilecek vergiye ilişkindi (Çağlar, 1985:1563-1565).

Ülkedeki ormanlardan yararlanma konusunda ilk çalışma, 1840 yılında merkezi İstanbul'da kurulan Orman Müdürlüğü sayesinde başlamıştı. Osmanlı Devleti döneminde ilk ormancılık örgütü de yine 'Ormancılık Meclisi' adıyla 1869 yılında kurulmuştur. II.Meşrutiyet'ten sonra Orman Müdüriyet-i Umûmiye'si kurulmuş, ayrıca bu alanda yetiştirilmek üzere yurtdışına öğrenci gönderilmişti. 1908'den sonra Cumhuriyet'e kadar geçen süre boyunca ormanlar, gelir kapısı olarak değerlendirilmekten vazgeçilmiş ve ormanların devamının sağlanması konusunda birçok Türk'ün yanı sıra Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan gelen uzmanlar çalışmalar yapmıştır (Çağlar, 1985:1563-1574).

Yöredeki ormanlara ve ağaç türlerine ilişkin HVS' de (1286:216) şu bilgiler bulunmaktadır: "Kaza-yı mezkûrede 15 saat tulûnde bir orman vardır ve ağaçları ardıç, katran ve çam ve ceviz ve pek çok aşısız zeytinden ibarettir".

Mersin Kazası'nda ormanlar ve ormancılık hakkında Adana Vilâyeti Salnâmeleri'nden elde ettiğimiz bilgilere göre bölgede genel olarak pırnal meşesi, mersin⁶, sandal, sakız, defne, çam ve harnup ağaçları vardı.⁷ Ortalama 2.000 m. yükseklikten itibaren de çeşitli türde çam, ladin, katran, ardıç ve köknar ağaçlarından oluşan ormanlar yer almaktaydı.

"Mersin Kasabası'na 3 saat mesafede meşe ve pelit ve eşcâr-ı gayri müsmireden ibaret parça parça 60.000 dönüm ormanlık olduğu gibi yine kasaba-yı mezbûrede 5 saat mesafede 12 saat tulûnde ve 3 saat arzında da 3 mahalde çam ormanları

⁶ Mersin (*Mrytus Communis*) bu bölgede daha çok deniz seviyesinde ve nemli alanlarda görülen bir bitkidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atalay, 1992:193.

⁷ Akdeniz Bölgesi'nin tipik bitki örtüsü olan maki (çalı) topluluğu Mersin'de meşe, sandal, keçiboynuzu, defne, mersin, zeytin, zakkum ve tesbihten oluşmaktadır. Bkz. Bozatlı, 1989:10

vardır” (AVS, 1289:72). Burada sözü edilen 60.000 dönüm ormanlık alan daha sonra yayınlanmış olan salnâmelerde 40-45.000 dönüm olarak belirtilmiştir.⁸

Mersin Kazası'nda yaşayan halkın bir bölümü adı geçen bu ormanlardan kestikleri ağaçlarla kereste ticareti yapmaktaydılar (AVS, 1296:150). Keresteler el bıçkısı ve su hızarı vasıtasıyla kesilmekte olup katır, eşek ve atlarla nakil edilmekteydi (AVS, 1308:85). Kerestelerin naklinde kullanılan bir diğer yolda nehirlerdi (AVS, 1294:71).

1892 yılında yayınlanan Adana Vilâyeti Salnâmesi'nde bölgedeki ağaç türlerine ilişkin şunlar aktarılmıştır. “...tûlen 56 ve arzen 48 km vüs'at ve cesamette olarak sarı ve ak ve kızılçam, ladin, katran, ardıç, pınar ve yabani zeytin ile sâir mahlut eşcardan ibarettir” (AVS, 1309:90).

1900'de Mersin Sancağı'nda ormandan elde edilen gelir 315.834 kuruştur ki bu toplam gelir olan 5.479.827 kuruşun % 5.7'sini oluşturmaktaydı (AVS, 1318:249-250). (Bkz. Grafik 5). 1902 yılında ise Mersin Sancağı Orman İdaresi'nin geliri 350.000 kuruş olarak gösterilmiştir. Bu rakam da sancağın toplam gelirinin yani 5.167.993 kuruşun yaklaşık % 7'si demektir (AVS, 1320:286).

Cumhuriyet döneminde Mersin Vilâyeti'nde; 96.000 hektar dolayında Ak ve Karaçam ile Katran, Köknar, Kızılağaç, Meşe ve Çınar ağaçlarıyla dikili ormanlık alan bulunmaktaydı (TCDS, 1925-26:824).

1926-27 tarihli TCDS'de Mersin'in köyleriyle birlikte 950.000 dönüm ormanlık alanı olduğu verilmekte ve kapladıkları alanın büyüklüğüne göre sırasıyla; Çam,

⁸ Bkz. AVS, 1293:75; 1294:74; 1296:150; 1297:96.

Meşe, Pırnal, Katran, Ardıç, Kızılağaç, Çınar ve Köknar'ın bu ormanlarda adları geçmekteydi (TCDS,1926-27:1102). 1927 yılında ise Mersin'in ormanlık alanı 236.700 hektar olarak belirtilmiştir (TCDS, 1927-28:1203).

IV.3. Hayvancılık

AVS'lerde Mersin'de hayvancılığa ilişkin olarak ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak sancağın tüm gelirini gösteren 1318 ve 1320 yıllarına ait AVS'lerin içerisinde yer alan tablolarda, hayvanlardan alınan "ağnâm rüsûmu"⁹ miktarının toplam gelir içindeki oranı, Mersin'de hayvancılığın durumunu göstermektedir.

1900 yılında Mersin Sancağı'nın toplam varidatı (geliri), 5.479.827 kuruş olup ağnâm rüsûmundan elde edilen kısmı 844.495 kuruştur (AVS, 1318:249-250). Bu da sancak sınırları içerisinde hayvancılıktan elde edilen gelirin, toplam gelirdeki payının % 15'i demektir. (Bkz. Grafik 5). 1902 yılında ise sancaktan toplanan gelirler toplamı, 5.167.993 kuruş olarak belirtilmiştir ki bununun 844.495 kuruşunu ağnâm rüsûmu oluşturmaktaydı (AVS, 1320:286). Böylece 1902'de Mersin Sancağı'nda hayvancılıktan elde edilen gelir, genel varidatın %16.3'ünü oluşturmuştur.

Mersin Sancağı genel varidatı içinde, elde edilen gelirin büyüklüğü bakımından bir sıralama yapacak olursak, gelirler toplamı içerisinde en büyük pay aşâra aitti. Daha sonra ağnâm rüsûmu gelmekteydi. Bu da sancak sınırlarında yapılan hayvancılığın önemini ve halkın azımsanmayacak bir kısmının geçimini hayvancılıktan sağladığını

⁹ Ganem; koyun demek olup onun çoğulu olan "ağnam" koyunlar anlamına gelmektedir. "Ağnam Resmi" ise genellikle koyun ve keçi sahiplerinden alınan vergiye denmekteydi. Bkz. Pakalın, 1993:25.

göstermektedir. Bölgede yaygın olarak küçükbaş hayvancılık, tarım arazisi dışındaki sahalarda, Torosların yamaçlarında veya orman içlerinde yapılmaktaydı (Özmen, 1970:37).

Yörede ve Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi hayvancılıkla geçimini sağlayan ve göçebe bir hayat süren halka "Yörük" adı verilmektedir.¹⁰ Yörükler ekonomik faaliyetlerine göre yüncü, darıcı, ellici gibi adlar alabilmektedir. Göçebe Yörükler, güneyde Adana, Tarsus, İçel, Kars-ı Maraş ve Sis sancaklarında bulunmaktaydılar (Orhonlu, 1987:18). Yörüklerin göçleri sırasında ulaşım ve nakliye araçları develerdi. Yörenin dağlık oluşu ve sert hava koşullarına dayanıklı olmaları sebebiyle keçilerin yününden, derisinden, etinden, sütünden yararlanmaktaydılar.

IV.4. Madencilik

Osmanlı Devleti'nde madencilik incelendiğinde, ekonomik getirisi bakımından önemli bir paya sahip değildi. Örneğin XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde madencilik, Osmanlı Gayri Safi Milli Hasılası'nın yüzde birinden daha azını oluşturmaktaydı (Quataert, 1985c:914). Maden serveti bakımından çok zengin olan ülkemizde, maden ocaklarının işletilmesi hem geç başlamış hem de istenilen ölçüde gelişme gösterememiştir. Birçok madenin keşfi ve işletilmeye başlanması, ancak XIX. yüzyıl ortalarından itibaren gerçekleşmiştir.

Madenlere ilişkin ilk yasal düzenleme, Tanzimat sonrasında 1858 yılında hazırlanan 'Arazi Nizâmname'si'dir. 1861 yılında ise ilk Maadin Nizâmname'si meydana

¹⁰ Yörük deyimi, iyi çabuk yürüyen, göçebe, Anadolu'nun çadırda oturan Türkmenleri, bir yerde yerleşmeyen göçebe halkı anlamlarına gelir. Bunlar Anadolu'ya ve oradan Rumeli'ye yayılmış Türkmen topluluklarıdır...Yörükler, Anadolu'da veya Rumeli'de oturdukları bölgelerin adını aldıkları gibi, kendi eski

getirilmiş olup bu yasayla, yabancılara Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan maden şirketlerine ortak olabilme hakkı tanınmıştır (Varlık, 1985a:918).

1881'den 1893'e kadar olan dönemde Osmanlı madenleri Ticaret ve Nafia Nezareti'nin denetimine bırakılmış, 1893'ten 1903'e kadar olan dönemde ise Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nin denetimi altına girmiştir (Yorulmaz, 1994:54).

Osmanlı döneminde maden ocaklarının büyük bir bölümü, yabancı sermaye tarafından işletilmiştir. Sadece Ergani bakır madeni ile Bulgar (Bolkar) Dağı ve Gümüşhacıköy gibi maden ocakları devlet tarafından idare olunmaktaydı (Eldem, 1994a:45).

Osmanlı'da madencilik gerçek bir işletmecilikten öte, maden haklarının alışverişine dayanan bir ticaret şeklini almıştı. Ülkenin madenler açısından zenginliği bu ticareti destekliyordu. Maden işletme hakkını ele geçiren, bu imtiyazı bir başkasına istediği fiyata devrediyordu (Eldem, 1994b:176).

Mersin ve çevresi özellikle dağlık yöreler, maden kaynakları bakımından zengindir. Ancak, bu madenlerden yeterince yararlanılamamıştır. Bölgede bulunan çeşitli madenlerden tespit edilenler şunlardır: Bulgar Dağı, Gülek ve Bereketli'de gümüşlü, gümüşsüz kurşun madeni, Bulgar Dağı civarında altın ve gümüş bulunmaktaydı. Demir, Tarsus yakınlarında, Ayaş'ın kuzeyinde Demirtaş'ta, Kozan'da ve Pozantı'da mevcuttu (Langlois, 1947:6-7).

adları ile de anılırlardı. Örneğin, İcel Yörükleri, Alâiye Yörükleri, Eğridir Yörükleri gibi. Bkz. Dulkadir, 1997:13.

1851 yılında Tarsus civarındaki dağdan 50.000 kg kadar demir üretilmişti. Bulgar Dağı madenlerinde 1863 yılında beş galerideki üretim kapasitesi 553.596 kg, 1864 yılında ise on üç galeride toplam 2.200.345 kg maden cevheri çıkarılmış, bundan 219.245 kg kurşun elde edilmiştir. Aynı yerden 1878 yılında 12 kg altın, 1875 kg gümüş ve 250.000 kg kurşun üretilmiştir (Akkaya, 1998:151).

1900 yılında çeşitli madenlerden elde edilen gelir 542 kuruştur. (Bkz. Grafik 5). Bu da sancağın toplam varidatı içindeki oranının binde dokuzu demektir (AVS, 1318:249-250). 1902'de ise madenlerden elde edilen gelir 442 kuruş olup bu rakam sancağın toplam varidatı içindeki oranının binde sekizi idi (AVS, 1320:286).

AVS'ye (1319:175) göre, "...Mersin dahilinde maâdin-i mütenevvia mevcuttur. Mersin'e 3 saat mesafede bir ve Elvanlı'da birer krom madeni " işletilmekteydi. Mersin ve civarında çıkarılan krom önemli bir madendir. Mersin Vilâyeti'nin Erçel Nahiyesi'nin Sıraç Köyü civarında ve köy pınarı yakınlarında iki krom madeni bulunmaktaydı. Sıraç'taki maden, bir şirket tarafından işletilmiştir (TCDS, 1926-27:1102). Ayrıca Mersin'e bağlı Kuzucubelen, Demirşık, Akarca, Kızılbağ ve Yeniköy köyleri ile Erdemli ilçesinin Çamlı, Sorgun, Karayakup ve Kösebucağı köylerinin yakınlarındaki ocaklardan krom cevheri çıkartılmaktaydı (YA, 1982:3682).

IV.5. Ticaret

Mersin, XIX. yüzyılın başlarına kadar küçük bir sahil köyü görünümündeydi. Akdeniz'de bulunan diğer liman kentleri ile boy ölçüşemeyecek kadar küçük bir ticaret hacmine sahipti. Ancak yine de Özveren'in (1994:83) tüm liman kentlerine genelleyerek

verdiği şu bilgiler kuşkusuz Mersin içinde bir anlam ifade etmektedir: “19.yüzyılın son çeyreği liman kentlerinin dünya ekonomisinde doruğa ulaştığı dönem oldu. İngiliz egemenliğinin sürmesinin yanı sıra ulaşım ve iletişim olanaklarının dünya çapında yaygınlaşması, küresel bağlamda bir ekonomik açılmaya yol açtı” (Keyder ve diğerleri, 1994:83). Bu ekonomik açılım Mersin gibi küçük bir köyün kısa sürede İngiliz, Yunan, Mısır, Fransız ve Osmanlı ticaret gemilerinin sıklıkla uğradığı bir liman kenti haline dönüşmesinde etkili olmuştur.

XIX. yüzyılda Avrupa ve Asya’yı yakınlaştıran ve Asya mallarının Avrupa pazarlarına daha çabuk ve ucuza ulaşmasını sağlayan Süveyş Kanalı’nın açılması; Doğu Akdeniz ticaretini canlandırmış dolayısıyla bu yeni durum, bölgede zaten varolanlar ile gelişmekte olan liman kentlerinin de ticaretinin artmasında etkili olmuştur.

Ancak bunların içerisinde önemli bir faktörde -Mersin gibi deniz kenarında ve iyi bir limana ve hinterlanda sahip liman kentlerinin gelişmesinde olduğu gibi birinci derecedeki etken- buharlı gemilerin yaygınlaşmasıdır. Sanayi Devrimi’nin bir ürünü olan buharlı gemiler sayesinde, deniz aşırı ticaret hayatı canlanmış ve bir düzene girmiştir. Böylece yüksek tonajlı buharlı gemiler, daha kısa sürede daha hızlı yol alabilmekte, haftanın hangi günleri gelip gidecekleri bilinebilir hale gelmiştir (İA, 1993:770). XX.yüzyılın başından itibaren artık Osmanlı ve Doğu Akdeniz ticaretinin önemli bir bölümü, yüksek tonajlı buharlı gemilere sahip olan İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ile İtalya’nın eline geçmiştir (Bkz. Tablo 40).

Çukurova’da tarımın gelişmesi ve sanayi ürünlerine yönelik üretim yapılmasıyla Mersin’in de bu verimli ovanın dışı açılan kapısı durumuna gelmiştir. Daha

önceki yıllarda bölgenin limanı Tarsus iken zamanla buranın sığlaşması ve bataklık haline gelmesi sebebiyle artık bu görevi Mersin limanı üstlenmiştir.¹¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Mersin, Adana ve havalisinin başlıca iskelesi konumundaydı. Toroslardan birer vadi boyunca inen patikaların ucunda bulunan bütün sahil köyleri gibi Mersin’de de ticari faaliyet, daha önceleri hayvan sırtında getirilen odun ve kerestenin yelkenli gemilere yüklenmesinden ibaret kalıyordu (AVS, 1318:174). Mersin ahalisinin kesip imal ettikleri kereste, nehir vasıtasıyla indirilerek ‘lüzûmu miktarı’ Mersin’de kullanılıp geriye kalan kısmı, Mısır ve Arabistan taraflarına sevk edilmekteydi (AVS, 1294:71).

Adana Ovası’nda zirai üretimin artışına paralel olarak Mersin’deki liman faaliyetleri de gelişmiştir (İA, 1993:770). XIX. yüzyılda Mersin’i Adana’ya bağlayan otomobil yolu, Mersin iskelesinin ihtiyacını artık karşılayamaz duruma gelmişti. 1883’te Bâbıali’den imtiyazı alan İngiliz, Fransız ve İstanbul bankacılarının ortaklaşa katıldıkları 165.000 İngiliz sermayeli bir şirket tarafından yapılan 67 km uzunluğundaki demiryolu, Ağustos 1886’da işletmeye açıldı. Demiryolunun ulaşım ve taşımacılığa açılmasıyla Mersin, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Adana Vilâyeti’nin bütünüyle, Külek (Gülek) Boğazı sayesinde Konya, Kayseri ve Niğde yörelerinin de kısmen iskelesi durumuna gelmişti. I.Dünya Savaşı’nda Toros ve Amanos tünellerinin açılmasıyla Gülek Boğazı’ndan gelen ticaret hacmi artmış bu gelişme Mersin limanındaki ticaret hacmini de olumlu yönde etkilemişti (İA, 1993:771 ; TA, 1976:15).

¹¹ “Tarsus iskelesinin bulunduğu Yeniköy’ün şark tarafında eski Tarsus Limanı’nın bulunduğu yerde hasıl olan bataklık, burasının havasını berbat etmişti. Mersin güneyinin bulunduğu yer ikamete daha müsait iskelesi ihracat ve ithalata daha elverişli bir vaziyette idi. Bunun için Tarsus’tan ve diğer yerlerden gelip ithalat ve ihracat işleriyle uğraşmak isteyen tacirler hep Mersin güneyinde birleşiyor ve orada inşaat yaptırıyor”. Mutlu, 1940a:2.

Mersin'in başlıca ticareti AVS'deki kayıtlara göre; kereste ve tarım ürünlerinden ibaretti. AVS'ye (1297:94-95) göre 1880 yılında pamuk, susam ve darının tamamı, buğday ve arpanın gereğinden fazlası İstanbul, İzmir ve Marsilya taraflarına satılmakta olup 'meşhur' şeftalisinin 'mahallinde sarfiyatından' sonraki kısmının diğer vilâyetlere gönderildiği belirtilmekteydi.

AVS'ye (1287:113) göre Mersin Kazası dahilinde yetiştirilen ürünlerden pamuk kozası, pirinç, tütün, soğan, bakla, elma, ayva, armut vb. ürünlerin ihtiyaç fazlasının Avrupa ülkelerine ve Şam'a gönderildiği belirtilmiştir.

1873 yılında yayımlanmış olan AVS'de (1290:73) Mersin'deki ticarete ilişkin şu bilgiler yer almıştır:

Mersin kasabası çarşıları gayet muntazam ve ticareti ehemmiyetlidir ve zikr olunan kasaba da 2 adet taş ve pişgâhında 60 ve 40 zira' tulünde ahşab ve 1 adet 40 zira' tulünde diğer ahşab cem'an 3 adet iskele olup Mersin'e amed ü şüd eden vapurlara idhal ve ihraç olunan eşyanın kâffesi bu iskelelerden indirilir ve çıkarılır ve idhalat ve ihracattan belediye için resm-i muayene almır ve kasaba-yı mezkûre dahil vilâyetten ve Anadolu'dan gelip vapurlara idhal ve ihraç olunan kâffe-i emval ve emtia ve saire deve ve araba ve bargirlere tahammilen nakil olunur.

1873'te Hıdivi Mısır vapurlarıyla, Fransız Mesajeri kumpanyası ve Rusya'ya ait vapurların bulunması, buna ek olarak vapur acentalarının Mersin'de memurlarının olması, bölgede XIX. yüzyılın ikinci yarısında canlı bir ticaretin olduğuna dair belirtilerdir (AVS, 1290:73).

1890'lı yıllarda Mersin hızla göç almış ve gelenlerin çoğunluğunu gayri müslimler oluşturmuştur. Bu dönemde şehirde Latin Katolik kilisesinin cemaati vardı ve

ayinlerini yapabilmekteydiler. Mersin’de yaşayan gayri müslimlerin çoğu ticaret ve sanatla uğraşıyorlardı. Yerli halkta ise öteden beri tarımla uğraşmakta, yavaş yavaş ticarete karşı bir ilgi uyanmaya başlamıştı (Mutlu, 1940a:3).

1899 yılında Mersin’e gelen Ermeni tarihçi ve rahip Alishan “*Ermeni Kilikyası*” adlı eserinde; şehirde hareketli bir ticaret hayatı ile karşılaştığını, Mersin’de tüccar ve konsoloslar için yapılmış çok zarif evlerin bulunduğunu, buna karşılık diğer evlerin çok bakımsız görüldüğünü, bu tarihte şehirde 300’den fazla Avrupalı ticaret erbabının olduğunu, Mersin’de yaşayan Türklerin ise hayvancılık ve ziraatle uğraştığını belirtmiştir (aktaran, Bilici, 1989:41).

Osmanlı İmparatorluğu’nun tarih ve coğrafya sözlüklerini hazırlayan Ali Cevad, Ali Saib ve Şemsettin Sami, Mersin Limanı’ndan yapılan ihracatla ilgili olarak şunları aktarmışlardır:

Ali Cevad’a göre (1313:750) 1890 yılında Mersin’inden yapılan ihracat ürünleri şunlardı: “Arpa, buğday, yulaf, kereste, pamuk, balmumu, pamuk tohumu, meyve, hayvanat, tuzlu et ve ithal ürünler ise çeşitli madenler, meşrubat, kahve, petrol, şeker, sabun, tütün, tömbeki, pirinç ve buna benzer şeyler”.

Ali Saib (1304:327), Mersin’in Adana’nın bir iskelesi olup başlıca ihracatının pamuk kozası olduğunu belirtmiştir. Şemsettin Sami (1996:4261) de Mersin’in ormanlar bakımından zengin olduğunu, önemli miktarda kerestenin Mısır ve Şam sahillerine ihraç edildiğini, madenlerinin de bol olmasına rağmen henüz ihraç edilmediğini belirtmekteydi.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren gerek AVS'lerden gerekse diğer kaynaklardan anlaşıldığı üzere Mersin'de gelişmiş bir ticaret hayatı vardı. Kentte İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'ya ait konsolosluklar bulunmaktaydı. Ayrıca Mersin Ticaret ve Sanayi Odası'nın¹² 1886 yılında kurulmuş olması da şehirdeki hareketli ticari hayatın bir göstergesi olsa gerektir (YA, 1982:3645).

IV.6. Liman

Açık ve keşiflerden itibaren Batı rüzgarları ile çeşitli Güneydoğu rüzgarlarından etkilenen Mersin Limanı, Türkiye'nin Akdeniz sahilinde bulunan önemli limanlarından birisidir. Liman, şehrin batısından başlayarak 2 km kadar doğusuna doğru uzanır ve takriben 4 km uzunluğundadır (Mersin Limanı, 1965:10).

1513 yılında Akdeniz kıyısındaki gezisinin notlarını Kitâb-ı Bahriye adlı eserinde toplayan Piri Reis (1988:1581); Tarsus'un deniz kıyısından 3 mil kadar içeride ovada kurulmuş bir kasaba olduğunu belirtmiştir. Bu kasabanın önünden bir ırmağın akıp geçtiğini ve bu ırmağın denize döküldüğü yerde bir liman olduğunu, limanın içinde de gemilerin demir atarak beklediklerini yazmıştır. Piri Reis, bölgede Tarsus Limanı'ndan başka ayrıca Görges (Gorikos / Korikos) Limanı'ndan da bahsetmiştir. (Piri Reis, 1988:1581). Piri Reis'in Anadolu'nun güneyine ait vermiş olduğu bu bilgiler arasında Mersin'e ilişkin bir veri olmaması, XVI. yüzyılda henüz Mersin limanının kullanılmamasından kaynaklanmaktadır.

Piri Reis'in aktarmış olduğu bilgilere göre XVI. yüzyılda Mersin Limanı henüz faal değildi. Kıbrıs'ın Osmanlılarca ele geçirilmesinden sonra, bölgede uzunca bir süre ada

¹² Mersin Ticaret Meclisi, Akgündüz'e (1993:370) göre 6 Kanun-u evvel 1302 / 1885 tarihinde kurulmuştur.

ile Anadolu arasındaki ticareti sağlayacak bir liman aranmış, Anamur yakınlarındaki Mamuriye Kalesi'nin, iskele olarak kullanılması düşünülmüş ancak kale civarında uygun bir liman bulunamadığından bu düşünceden vazgeçilmişti. Daha sonra Akliman'a bakan bir burun üzerinde kale yaptırılarak bu liman faaliyete geçirilmişti. Ancak liman, bu tarihte pek hareketli görünmemekteydi (Faroqhi, 1994:106-107).

AVS'de (1289:69-71) 1872'de Mersin Limanı'na ilişkin şu bilgiler aktarılmıştır:

İşbu Mersin Kasabası leb-i deryada olup vilâyetin havi olduğu sancak ve kasaba ve nevahi ile Anadolu tarafına gelip ve giden eşyanın kaffesi oradan idhal ve ihraç olunur ... zikr olunan Mersin Kasabasının 2 adet taş ve pişgâhında kezalik 2 adet 60 ve 40 arşun tulünde ahşap iskelesi olup Mersin'e amed ü şûd eden vapurlara idhal ve ihraç olunan eşyanın kaffesi iskeleteyn-i mezkûreteynden indirilir ve çıkarılır ve beher denk için 10 para iskele rûsûmu alınır. Hıdivi Mısır vapurlarıyla Fransa Mesajiri Kumpanyası vapurları ve Rusya vapurunun müteaddid acente memurları vardır.

Yukarıdaki metinde de ifade edildiği gibi 1872 yılında Mersin Limanı'nda üç adet iskele vardı. Bu iskeleler, hem ithalat hem de ihracat amaçlı kullanılmaktaydı. AVS'lerde, Mersin limanına gelen gemilerin karaya uğramamak için kasabanın haricinde düzenli bir "Deniz Fenerinin"¹³ bulunduğunu, bu fenerin ışığının karadan ve denizden 6

¹³ Adı geçen deniz feneri, "Mersin Çayı'nın denize döküldüğü yerin doğu sahilindedir. Sütun çok sanatkârane yapılmış ve yerden yüksekliği 15 m civarındadır. Akdeniz'de seyahat eden ve Mersin'e uğramak isteyen gemilerin 12 mil uzaktan görebilmesi amacıyla yapılmıştır. 1941 yılında 90 yaşlarında bulunan Süleyman Nasrani adlı kişinin babasından duyup verdiği bilgilere göre fenerin sütunu 1840 tarihinde yapılmış, bu tarihten önce bu yerin 50 m kadar kuzeyinde demirden yapılmış dört direk üzerinde basit bir kule halinde ve gene basit bir lamba ile işaret verilmekteymiş. Denizin geri çekilmesi ve Mersin Çayı'nın Toroslardan getirdiği kum ve taş sebebiyle kulenin önü bir tepe haline gelmiş ve 1840 tarihlerinde fenerin yenisi yapılmıştır". Bkz. Mutlu, 1941b:5-6.

mil mesafeden görüldüğü belirtilmiştir. Bu fener limanın doğusunda olup, fenerin idaresi için çeşitli memur ve nöbetçileri de vardı.¹⁴

Cuinet'e (1892:58) göre Mersin'in güney ucunda beyaz bir ışık yansıtan ikinci sınıf bir fener vardı. Bu fenerin ışığı 14 mil kadar uzaktan fark edilerek iki dakikada bir yanıp sönmekteydi.

Mersin'e gelen Fransız gezgin, yazar ve bilim adamı Dr.Louis Charles Lortet'in (1884:25) yazmış olduğu eserde, Mersin Limanı'nın 1875'teki görünümünü şöyle idi:

Günün ortasında gemimiz, sahillerinde Mersin kasabasının basit binalarının yayıldığı şirin körfeze demir attı. Mersin kasabası sadece Orta Anadolu'dan kervan ile getirilen mallar için depo olarak kullanılan otuz kadar alçak evlerden ibarettir. Hemen hemen bir tek barınak uygun gözükür ki o evde Messageries Maritimes İşletmeleri'nin yerli temsilcisi sayın İbrahim Sabah Efendi, bizi iyi niyet ve mükemmel bir misafirperverlikle kabul etmişti. Mersin'in doğru dürüst limanı yoktur. Gemiler açıklarda kalmak mecburiyetindedir ve iki tane uzun, tahtadan yapılmış kazık temelli iskele, ticaret mallarının mavnâ ile yükleme ve boşaltmasına müsaade ederler.

1900 yılında yayınlanan AVS'de (1318:67) Mersin Limanı şöyle betimlenmektedir.

Mersin Limanı açık bir limandır. Birkaç rüzgarın taht-ı tesirinde olduğundan gemilerin barınmasına müsaid değilse de posta vapurlarının zaruri uğrak mahali olup vilâyetin umûmen ve Konya Vilâyeti'nin kısmen mühim bir meharecidir. Bunlardan başka Mersin ile Silifke miyânesinde Gorikos Limanı ve Boğsak Limanı ve Gilindire ve Çorak limanları vardır.

¹⁴ "...işbu vapurlar Mersin limanına hin-i vürûdlarında karaya uğramamak için kasaba-yı mezkûrenin haricinde gayet sanatlı muntazam ve deniz feneri olup leme'an eden ziyası berren ve bahren 6 mil mesafeden müşahede olunur. Cihet-i garbide vakidir . Bu fener idaresi için müteaddid memur ve nöbetçileri mevcuttur" Bkz. AVS, 1294:70.

XIX. yüzyıl içerisinde Mersin Limanı önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Yüzyılın başında, iklime bağlı olarak pamuk ve tahıl üretimindeki artışa bağlı değişimler yakın vilâyetlerle ve Avrupalı devletlerin bir kısmı ile olan ticaretin hacmini de artırmıştır. 1830’larda henüz “... İskenderun, Halep’in limanı olarak işlev görürken, Adana ve Tarsus’un ticareti daha çok Payas, Karataş ve Kazanlı limanlarından yapılmakta, Mersin yeni ve önemli bir liman merkezi olmaya aday görünmektedir” (Akkaya, 1998:145).

Yüzyılın sonuna geldiğimizde ise Mersin Limanı, Adana Vilâyeti’nin tamamının ve çevre vilâyetlerin kısmen limanı olma görevini üstlenmiştir. Sözü edilen bölge içinde kalan birçok vilâyet, denizden uzak kara içindeydi; ve çok sayıda daha az önemli limanın yanı sıra Mersin ve İskenderun limanları, Güneydoğu Anadolu’ya uzanan yolların kapı başı durumunda idiler. Sözelimi demiryolu yapılmadan önce Anadolu’dan geçerek Diyarbakır’a uzanan Güneydoğu’ya ulaşmanın en pratik yolu, Akdeniz’de gemiyle seyahat ederek Güney Anadolu liman kentlerinden birisinde inmek ve buradan iç bölgelerle, güney kıyıları arasındaki bağlantıyı kuracak düzeyde olan karayolu ile hedefe ulaşmaktı (McCarthy,1998:28). Böylelikle karayolu ile ulaşımın henüz gelişmediği bu dönem, Mersin ve İskenderun limanlarının gelişmesindeki etkenlerden birisi olmuştur.

AVS’ye (1296:148-149) göre “...limana gelen mallar, karaya çıkarıldıktan sonra deve, araba ve atlarla iç kesimlere dağıtımı yapılmaktaydı. İhraç edilmek üzere limana karadan gelen mallar içinde aynı taşıma şekli geçerliydi”. Ayrıca Mersin Limanı’ndaki iskelelerin ikisi taş temelli ve ikisi de ahşap olmak üzere sayısı dörde çıkmıştı. Ayrıca Fransa Messageries ile İngiltere’ye ait kumpanyalarının kentte acente memurları olup vapurları düzenli olarak Mersin’e sefer düzenlemekteydiler .

1891 yılında, Mersin Limanında malların ticari nakline mahsus 10 adet mavna ile 30'a yakın filika ve bir kıta istimbot vardı. İthalat ve ihracat için sahil boyunca dördü ahşap ve biri demirden olmak üzere belediye tarafından inşa edilmiş 5 iskele bulunmaktaydı. (AVS, 1308:85).

Liman geniş olmakla birlikte derin değildi. Bu nedenden dolayı da XIX. yüzyılda ticaret gemileri kıyından yaklaşık 1 mil açığa demirmek zorunda kalıyorlardı. Ancak limanın büyük tonajlı gemilere sığınak oluşu, coğrafi konumu ve hinterlandının geniş bir alanı kaplaması nedeniyle Mersin'e haftanın belirli günlerinde İstanbul ya da İskenderiye'ye giden posta gemileri uğramaktaydı (YA, 1982:3645). Limana en sık Fransız bandıralı Messageries Maritimes ve Compagnie Fabre, İzmir'deki Yunan ve İngiliz Şirketi Mahsûsa ve Hıdiviye ait firmalar ile Rus bandıralı gemiler uğramaktaydı. 1876 yılında Mersin'de sekiz ülkeye ait konsolosluk vardı. Bunlar; Fransa, Avusturya, İspanya, Amerika, İngiltere, Rusya, Felemenk ve Yunan devletlerine aitti (AVS:1293:70).

Tablo 39

Mersin'e Geliş-Gidiş Yapan Gemilerin Günlerini ve Acentalarını Gösteren Cetvel (1891)

Mersin'e Amed ü Şûd Eden Deniz Vapurlarının Eyyam-ı Mahsûsa ve Acentalarını Mübeyyin Cedveldir.				
Mensup olduğu kumpanya	Amedi (Geliş)	Refiti (Gidiş)	Eyyam-ı Mahsusası	Acentası
İdare-i Mahsusa (Osmanlı)	Der-i aliyye ve İzmir'den İskenderiye'ye ve Suriye'den	Suriye ve Der-saâdet'e İzmir tarikiyle Der-i Aliye'ye	15 günde bir kere	Hacı Edhem Bey 4 Mecidi
Hıdivi (Osmanlı)	Şam	Şam	Pazar	Mösyö İliya Avaniya
Mesajeris Maritimes Fransız	Der-saâdet ve İzmir ve Suriye	Suriye hattıyla Marsilya, İzmir ve Der-saâdet ve Marsilya	15 günde bir Sah 15 günde bir Pazar	Mösyö Marejuri
İngiliz Bell	İzmir, Suriye		Çarşamba Perşembe	Mösyö Nikola Dara
(İhtar) "Faber Fransız" ve "Papayani İngiliz" ve "Ferava Yunan" nam kumpanya vapurları dahi arasına gelir giderlerse de evkatı muayyen değildir. ¹⁵				

Kaynak: AVS,1308:86.

¹⁵ Salnâmede ek bir bilgi olarak Yunan vapurlarının haftada bir defa Perşembe günü gelip gitmekte olduğu ve acentasının da Mösyö Mavromati tarafından yürütüldüğü belirtilmektedir. Bkz. AVS, 1308.

Tablo 39 ve 40'da görüldüğü üzere XIX. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Akdeniz'in önemli liman kentlerinden birisi olan Mersin'in, hayli yoğun bir deniz trafiği vardı.

Daha sonraki yıllarda Avrupalı devletler tarafından kentte açılan konsoloslukların artmış olduğu görülmektedir. 1891 yılında Mersin'de Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya, İspanya, Yunan, Avusturya, Amerika, Felemenk (Hollanda) devletlerinin konsolos vekilleri bulunmaktaydı (AVS, 1308:95). 1892'de ise Mersin'de bulunan konsolosların sayısı 13'e yükselmiştir. Bunlar; Fransa, Danimarka, Rusya, Felemenk, İngiltere, İspanya, Belçika, İsveç ve Norveç, Portekiz, Avusturya-Macaristan, İtalya, Yunanistan ve Amerika'ya aitti. (AVS, 1309:101-102).

Tablo 40
Mersin Limanına Gelen Gemiler (1892)

H.1306 (1889 M) senesi zarfında Mersin Limanı'na aşağıda zikredilen gemiler gelmiştir.				
Mülahazat	Hamil Olduğu Sancak	Mensup Olduğu Kumpanya	Sefain-i Yelken	Cins Vapur
Sene-i mezkûre zarfında kolera nedeniyle varidat 5 ay kadar kesilmiştir	Osmanlı	Muhtelif	940	38
	Osmanlı	Hıdivi	-	37
	Osmanlı	Kudüs-ü Şerif	15	-
	Fransız	Mesajeries Maritimes	-	58
	İngiltere	Bell	-	85
	Rusya	Bell	-	1
	Avusturya	Bell	-	1
	Danimarka	Bell	-	1
	Yunan	Bande Liyon	48	41
	İtalya	Bande Liyon	1	-
	İsveç	Bande Liyon	-	2
				1.004

Kaynak: AVS,1309:102

Ali Cevad'a (1313:751) göre, 1890 yılında Mersin Limanı'na gelen gemiler içinde, 96 buharlı vapur ile İngiltere birinci sırada gelmekteydi. İngiltere'yi 68 buharlıyla Fransa ve 53 buharlı ile de Mısır izlemekteydi. Aynı yıl için Osmanlı'nın 35, Yunanistan'ın 25, Rusya'nın 23 ve Avusturya ve İspanya'nın 5'er buharlı vapurları Mersin

limanına gelmişlerdi. Yelkenli gemilerde ise üstünlük 560 gemiyle Osmanlı Devleti'ndeydi. Osmanlı'yı 13 gemiyle Yunanistan izlemiştir. Burada dikkatimizi çeken husus yukarıda sözü edilen devletlerin artık yelkenli gemileri kullanmamalarıdır. Ayrıca, 1890'da Fransa'nın 68 vapuruyla getirdiği toplam yükü 111.856 ton ederken, Osmanlı Devleti'ne ait yelkenli ve buharlı gemilerin getirebildiği yük miktarı 41.287 tondur.

Limanda 1892 yılında ithalat-ihracat için kullanılmak üzere sahil boyunca dördü ahşap, birisi taştan, diğeri taş temelli ahşap ve birisi de şimendifere mahsus demir olan toplam yedi iskele bulunmaktaydı (AVS, 1309:103). Mersin'de ilk iskelenin yapılış tarihi ile ilgili olarak AVS'de bilgiye rastlayamadık. Ancak Mersin'in köy kimliğinden kurtularak bir kasaba ve liman kenti olmasını sağlayacak olan limanın gelişmesi XIX. yüzyılın sonlarıdır. Böylece burada ilkel bir iskelenin yapılış tarihi Mutlu'nun da (1941:6) belirttiği üzere 1830'lar olması kuvvetli bir ihtimaldir. Bu iskele daha sonra ki ilavelerle birlikte sağlamlaştırılarak, Gümrük Binası önünde hem yolcu hem de ithalat iskelesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. İkinci iskele Taşhan'ın doğusundaki 'Taş İskele' adıyla bilinen iskeledir ki 1866 yılında yapılmıştır. Üçüncü iskele 1941'lerdeki Çukurova barının bulunduğu yerin önündeki ahşap iskeledir ki bunun da 1880'lerde yapıldığı sanılmaktadır. Messageries Maritimes bu iskelenin yapılışına sebep olmuştur. Dördüncü iskele yine 1941'lerdeki Tüccar Kulübü'nün önündeki ahşap iskeledir ki bu da 1883'lerde yapılmış olup Mavromatilere aitti. Beşinci iskele, Almanlar tarafından 1909 tarihlerinde demiryolu bağlantılı olarak yapılmıştır (Mutlu, 1941c: 6-7). Oysa AVS'ye (1309:103) göre 1892 tarihinde ithalat-ihracat için kullanılmak üzere 1892 tarihinde dördü ahşap, birisi taştan, diğeri taş temelli ahşap ve birisi trenler için kullanılmak üzere demirden olan toplam yedi iskele bulunmaktaydı.

I.Dünya Savaşı'ndan önce Mersin limanına uğrayan gemilerin tonu 465.000'i bulmuştu. Ancak savaşla birlikte, Osmanlı Devleti'nin tüm liman kentleri gibi Mersin'de bu durumdan olumsuz olarak etkilenmiştir (TA, 1976:16). Savaşın bitmesinden sonra Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekenâmesi'nin imza edilmesini izleyen dönemde 17 Aralık 1918'de, Mersin ve çevresi Fransız işgali altına girmiştir. Bu durum da limanın faaliyetlerini olumsuz olarak etkilemeye devam etmiş, liman ancak 1926'da hareketlenerek gelip, giden büyüklü, küçüklü 820 gemi toplam 694.503 tonluk yük getirmiştir (TCDS, 1926-27:1109). Aynı yıl limana uğrayan gemilerin kumpanyaları da şöyleydi: “Yeni Türkiye Kalkavanzadeler, Loyd Teristino, Serusi Maritimi, Hıdiviye, Mesajeri, Devîçe Levantik, Bernes Lain” (TCDS, 1926-27:1109).

Limanda nakliyat başlangıçta mavnalarla yapılıyordu. Rıhtım Yoktu. 3'ü belediyeye, 1'i gümrüğe, 1'i şimendifere, 1'i de şahsa ait olmak üzere 6 adet iskele vardı. Gümrük iskelesi ithalata mahsus olup 2'si buharlı ve birisi de el ile çalışan 3 adet vinçe sahipti. Belediyeye ait iskelelerden 2'si ihracata, birisi de gaz ve benzin ithalatına ayrılmıştı. Şimendifer iskelesinde de ray üzerinde hareket edebilen buharlı bir adet vinç bulunmaktaydı (TCDS, 1926-27:1109).

IV.6.1. İhracat

Tarımda XIX. yüzyılın ilk yarısında hem iç hem de uluslararası pazarlarda gittikçe artan satışa yönelik bir ticarileşme gerçekleşmiştir. Keyder ve diğerlerinin (1994:133) belirttiği gibi, “Bazı seçkin alanlarda, ihraç edilebilecek artık ürün, büyük toprak mülkiyetinin yanı sıra tarımda görece gelişkin teknoloji kullanımıyla sağlanıyordu.

Bunun en dikkat çekici örnekleri Güneydoğu Anadolu'daki Adana ovası (Mersin Limanı aracılığıyla) ve Suriye Vilâyeti'ndeki Hama'da" görülmüştür.

XIX. yüzyılda Mersin Limanı dışında bölgede ikinci derecede öneme sahip küçük limanlar da vardı. Bunlar; Taşucu (Silifke), Gilindre (Aydıncık), Anamur, Selendi ve Karataş limanlarıydı. Ancak bu limanlar Mersin Limanı kadar önemli değildi. 1890 yılında Mersin Limanı'ndan yapılan ihracat 15.230.000 Frank dolayında olup yukarıda adı geçen tüm limanlardan yapılan ihracat toplamı sadece 5.920.000 Franktı. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere Mersin Limanı diğer limanların yapmış oldukları ihracat toplamının yaklaşık üç katını tek başına gerçekleştirmişti (Cuinet, 1892:55).

Mersin Limanı'ndan yapılan ihracat genel olarak pamuk, tütün, balmumu, susam yağı, deri, bakır, kereste, arpa, buğday, yulaf, meyve, çeşitli hayvanlardan ibaretti. 1886 yılında Adana'nın bir iskelesi olarak Mersin'den yapılan ihracat ürünlerinin başında pamuk kozası gelmekteydi (Ali Saib, 1304:327).

Cuinet'e (1892:55) göre 1886-90 arasındaki limanın toplam ihracat değerleri aşağıdaki gibiydi:

Tablo 41
Mersin Limanı İhracat Değerleri (1886-1890)

Yıl	Frank
1886	16.568.800
1887	11.767.000
1888	12.630.000
1889	10.402.500
1890	15.230.000

1890 yılında Mersin limanından yapılan ihracatın ticari değeri (hububat, pamuk, susam, kereste, meyve vb. olmak üzere) 700.000 altın liraydı. Aynı yıl limana gelip giden gemilerin tonajı da 200.000 tonu aşmıştı (İA, 1993:771).

Ali Cevad'a (1313:750) göre de, 1890 yılına ait toplam ihracat 15.230.000 Frank olup, ihracat ürünleri de “....arpa, buğday, yulaf, kereste, pamuk, balmumu, pamuk tohumu, meyve, hayvanat, tuzlu et vesaire” den oluşmaktaydı.

XIX. yüzyılda Mersin limanına gelen gemiler başta tahıl olmak üzere, yün, kereste, yakacak odun ve çeşitli hayvan ürünlerini çoğunlukla Marsilya, Liverpool ve Trieste'ye ulaştırmaktaydı. Hayvan ürünleri, yakacak odun ve kerestenin büyük bölümü “Suriye ve Mısır”a ihraç edilirdi (HVS, 1286:216). Deniz ticaretinde Osmanlı filosundaki gemilerin küçük tonajlı yelkenli gemiler olmasından ötürü ticari değer bakımından İngiliz, Fransız, Rus, Mısır ve Yunan kumpanyalarının gemileri daha çok etkiliydi (YA, 1982:3645).

Tablo 42’de görüldüğü üzere, 1890’da Mersin limanından en yoğun ihracat yapılan ülke Fransa olup daha sonra sırasıyla Avusturya, İtalya ve İngiltere gelmekteydi.

Tablo 42
Mersin Limanı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı (1890)

Ülkeler	Frank
Memalik-i Osmaniye'ye	1.579.000
Rusya'ya	520.000
İtalya'ya	944.000
Yunanistan'a	502.000
Fransa'ya	7.482.000
İspanya'ya	590.000
Mısır'a	546.000
Avusturya'ya	990.000
İngiltere'ye	913.000
Cezayir ve Tunus'a	267.000
Diğer Ülkelere	897.000

Kaynak: Ali Cevad, 1313:750.

XIX. yüzyılın sonunda bölgedeki pamuk ipliği fabrikalarında üretilen iplik, kara ve deniz yoluyla ihraç edilmekteydi. 1899 yılında 841.815 Frank tutarındaki ipliğin Mersin Limanı'ndan ihracatı yapılmıştır (Akkaya, 1998:148).

Yörede üretilen pamuk, susam ve darının tamamı, buğday ve arpanın bölgede tüketildikten sonra fazlası Avrupa'ya ihraç edilmekteydi(AVS, 1297:95). Elma, armut, şeftali, soğan vb. ürünler de en çok ihracı yapılan tarımsal ürünlerdi (AVS, 1287:113). 1902 yılında yayımlanan AVS'ye (1320:176) göre ise, Mersin limanından yapılan ihracat ürünleri “...zahire, kereste ve hayvan”dan oluşmaktaydı.

IV.6.2. İthalat

Mersin Limanı; Adana, Ayıntab (Antep), Urfa, El-aziz (Elazığ), Malatya ve Diyarbakır'ın hem ithalat hem de ihracat iskelesiydi (TCDS, 1926-27:1109).

1890 yılında Mersin Limanı'ndan yapılan ithalat toplamı 8.528.000 Frank olup ithal edilen ürünler, “çeşitli madenler, meşrubat, kahve, petrol, şeker, sabun, tütün, tömbeki, pirinç ve buna mümasil şeylerdir” (Ali Cevad, 1313:751).

Yabancı ülkelerden gelen mallar, tümüyle Mersin Limanı'na indirilmekte ve buradan küçük kayıklarla çevredeki ticaret hacmi düşük olan limanlara dağıtımı yapılırdı. Özellikle bu küçük limanlardan gelen hububat ve kereste yüklü olan yelkenli gemiler, mallarını boşalttıktan sonra, limana gelen ithalat ürünlerini alarak geldikleri küçük iskelelere bu malları götürürlerdi (Cuinet, 1892:57).

Tablo 43
Mersin Limanı İthalat Değerleri(Frank) (1890)

Memalik-i Osmaniye'den	1.885.000
Rusya'dan	162.000
İtalya'dan	354.000
Yunanistan'dan	75.000
Fransa'dan	1.374.000
Avusturya'dan	1.592.000
İngiltere'den	2.470.000
Amerika'dan	71.000
Almanya'dan	335.000
Diğer ülkelerden	210.000
Toplam	8.528.000

Kaynak: Ali Cevad, 1313:751.

Tablo 43'te görüldüğü üzere 1890 yılında Mersin Limanına gelen mallar içinde en büyük pay neredeyse limanın ithalat değerinin 1/3'ini oluşturan İngiltere'ye aitti. Onu Avusturya ve Fransa takip etmekte olup Amerika bu dönemde Osmanlı Devleti'ne petrol ve ilaç malzemesi satmaktaydı (YA, 1982:3646). Aynı yıl Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden Mersin'e gelen mallar içinde tütün ve tömbeki birinci sırayı almaktaydı:

Tablo 44
Mersin Limanı'na Gelen Mallar ve Değerleri (1890)

Ürün adı	Frank
Çeşitli İçkiler	3.000
Kahve	10.000
Sömürge Ürünleri	5.000
Dokuma Ürünleri	160.000
Kırtasiye Malzemesi ve Kibrit	8.000
Keçi Kılı	50.000
Hırdavat, Cam Eşya	4.000
Pirinç	5.000
Şeker	30.000
Sabun	160.000
Tütün, Tömbeki	1.050.000
Diğerleri	400.000
Toplam	1.885.000

Kaynak: YA, 1982:3646.

IV.7. Sanayi

XIX. yüzyılın başında Mersin ve çevresi, gerek sanayi açısından gerekse nüfus açısından Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri olarak görünmemektedir. Yörede yerli halkın büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı.

Tanzimat döneminde 1838-40 yılları arasında İngiltere ve diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarından sonra, yabancı tüccarlar Anadolu'nun kıyı ticaret kentlerine gelip yerleşmeye başladılar. Buna bağlı olarak dış ticarete bir süre sonra artış kaydedilmiştir. Böylece bazı bölgelerde sanayileşme girişimleri olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında gelişme gösteren alanlardan bir tanesi de dokuma sanayi olmuştur (Çadırcı, 1997:348-349). Bu dönemde önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Tarsus'ta da halkın büyük çoğunluğu dokumacılıkla uğraşmaktaydı (Akkaya, 1998:145).

Çukurova bölgesinin dokuma ihtiyacı, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yörede bulunan dokuma ve basma imalâthanelerinde üretilenlerle, Halep, Antep ve Maraş gibi dokumacılığın gelişmiş olduğu, merkezlerden getirilen kumaşlarla karşılanmaya çalışılmaktaydı. Bilindiği gibi, Amerikan İç Savaşı nedeniyle İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın yeni pamuk üretim alanları araması; Ege ve Akdeniz'de pamuk üretimini ve buna bağlı olarak pamuk presleme ve iplik fabrikalarının artışına neden olmuştur. Böylelikle bölgede modern anlamda bir sanayileşme hareketi başlamıştır (Akkaya, 1998:156). Bu alandaki ilk kuruluş İngiliz tüccar-sanayici J.B. Gout'un 1863 yılında Mersin, Tarsus ve Adana'da açtığı üç çırçır fabrikasıdır. Bu fabrikalarda 90 çırçır makinesi, iki su cenderesi ve iki su türbini bulunuyordu (Kurmuş, 1982:213).

1869 yılında Mersin Kazası'nda toplam 35 değirmen, 12 fırın, 1 tahmishâne¹⁶ ile 1 adet pamuk fabrikası vardı. Aynı yıl kazada odun kömürü üretimi yapılıp, çevreye satılmaktaydı (AVS, 1286:215). 1872 yılında Mersin'de bir çırçır fabrikası ve bir de rakı fabrikası bulunmaktaydı.

Mersin'de sanayileşme Tarsus ve Adana yörelerine göre daha geç ve de daha az gerçekleşmiştir. Sadece Mersin değil Osmanlı Devleti'nin birçok ili sanayi bakımından zengin değildi. 1913 ve 1915 yıllarında yapılmış olan sanayi sayımı göstermektedir ki, Osmanlı döneminde sanayinin en yoğun olduğu yerler İstanbul ve İzmir'di. Bu sayımlarda belirtildiği gibi Adana ve Tarsus'taki 4 pamuk ipliği fabrikası ile genellikle şehirlerde görülen un ve debâgat (deri işleme) fabrikaları dışında Anadolu'nun diğer yerlerinde önemli sanayi tesisi yoktu.¹⁷ Tablo 45'de görüldüğü üzere; XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın hemen başında Mersin'de sanayi bir pamuk fabrikası ile pamuğu çekirdeğinden ayırmak ve preslemek için kurulan bir çırçır fabrikasından ibaretti.

TABLO 45
Mersin'de Sanayi Tesisleri ile Küçük İşletmeler (1869-1901)

Tesis Adı	1286 HVS (1869)	1289 AVS (1872)	1290 AVS (1873)	1293 AVS (1876)	1294 AVS (1877)	1296 AVS (1879)	1297 AVS (1880)	1318 AVS (1900)	1319 AVS (1901)
Çırçır Fabrikası	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Rakı Fabrikası	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Pamuk Fabrikası	1	-	-	-	-	-	1	-	-
Fırın	12	-	-	-	-	-	-	10	10
Değirmen	35	-	-	18	8	18	19	-	-
Tahmishâne	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Boyahane	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Tahta Hızarı	-	2	2	5	5	5	5	-	-

¹⁶ Kahvenin kavrulup dökülerek satıldığı yere denir. Devellioğlu, 1996:1021.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayii İstatistiki, 1997:19.

Bolkar (Bulgar) Dağı'nda Sunturas ismindeki nehrin üzerinde çeşitli dakik değirmenler ile *şair* (arpa) değirmenleri vardı. Ayrıca bu nehir üzerinde bir de Mösyo Mavromati'ye ait 'mükemmel' bir pamuk fabrikası bulunmaktaydı (AVS, 1290:94).

Bunların dışında yörenin imalatına ilişkin olarak salnâmelerde sık geçen bir ifade şöyledir: "Kasaba-yı mezkûre ahalisinin havâyic-i zarûriyye ve beytiyyesi olan emtia ile kaza dahilinde yünden aba ve şalvar ve pamuktan bez ve astar nesc ve imal ve bunlar kaza dahilinde sarf ve isti'mâl olunur" (AVS, 1293:74). Bunlara ek olarak diğer salnâmelerde yörede "seccade, Türki heğbesi, bez, alaca kilim" (AVS, 1308:84) ve "karaçul" (AVS, 1312:93) üretiminin yapıldığı aktarılmaktadır. Çukurova bölgesinin genelinde olduğu gibi; Mersin'deki sanayi fabrikaları da dokuma, pamuk, çırçır ile un, yağ ve buz gibi gıda ürünleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

IV.7.1. Dokuma Sanayi

1860'lara kadar öncelikle bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak üretilen pamuk, 1860'lardan sonra artık dış pazar içinde üretilir olmuştu. Bu sayede başlayan sanayileşme, kendisini ilk olarak pamuğun temizlenmesi ve preslenmesi işlemlerinde göstermiştir. Önceleri bu işlemler ilkel yöntemlerle yürütülüyordu. Nehirler üzerinde kurulan su değirmenleri ya da yük hayvanları ile çalıştırılan ilkel çırçır makineleri ile günde ortalama 5-6 kg temizlenmiş pamuk elde ediliyordu (YA, 1982:3684). XIX.yüzyılın sonlarına doğru çırçır atölyelerinden çırçır fabrikalarına doğru bir geçiş gerçekleşmiştir. J.B. Gout'un 1863'te Mersin, Tarsus ve Adana'da açmış olduğu fabrikalar dokumacılık alanında önemli fabrikalardı.

Mersin’de 1898 yılında kurulan Mandelli Fabrikası, yılda ortalama 300.000 kg pamuk işlemekte ve 200.000 kg buz üretmekteydi. Yine bu alanda faaliyet gösteren Kokanaki Fabrikası da 1903 yılında kurulmuş olup pamuk işleyip buz üretmekteydi (Develi, 1991:177). Bir başka çırçır ve prese fabrikası da, 1904’te Zelviyan ve Mıgırdiç Kardeşlerin Mersin’de kurmuş oldukları fabrikaydı. Yirmi yıl bu kişilerce işletilen fabrika Cumhuriyetten sonra hazineye geçmiş 1926’da özel kesime satılmıştı.¹⁸

TCDS’ye (1927-28) göre 1921 yılında kurulmuş olan M.J. Aseö Efendi’ye ait fabrikada, yılda ortalama 648.000 kg pamuk işlenmekteydi. Tablo 47’de görüldüğü üzere, Cumhuriyet sonrası Mersin’de pamuk işleme alanında faaliyette olan ve işlem hacmi bakımından önemli olan fabrikalar şunlardı: Aseö Fabrikası, Fazıl Bey Fabrikası, Hacı Ömer ve Ziya Beylerin sahibi olduğu Kokanaki ve Hacı Ömer Bey Fabrikaları (TCDS, 1927-28:1200-1201).

1926-27 yıllarında Mersin’de bulunan ve pamuk işleyen fabrikalardan yalnızca bir tanesi buharla çalışan motora sahip olup senede 1500 balya pamuk işlemekteydi. Diğer 3 fabrikanın ise gazla çalışan motorları vardı (Bkz. Tablo 46).

IV.7.2. Gıda Sanayi

Mersin’de gıda sanayi, susam ve pamuk yağı üretimi, pamuk presleme ve un üretimiyle ilgili imalâthaneler ve küçük fabrikalardan oluşmaktaydı. Yel değirmenleri ve su değirmenleri un üretiminin yapıldığı yerler iken bunlara XIX. yüzyılın sonlarına doğru buhar gücü ile çalışan değirmenler de katılmıştır. 1899 yılında Mersin’in merkezinde 2

¹⁸1904 yılında kuruluşunda basit bir durumda olan fabrika daha çok iç tüketime cevap verecek düzeydeydi. 1926’da Hacı Ömer ve Ziya Bey isimindeki kişilere satılmıştır. Kurtuluş, 1949:42.

tane suyla çalışan değirmen vardı. Bunlardan özellikle Lykiardopulo ve oğullarının Mersin’de işlettiği değirmen¹⁹ önemli olup, ihracata yönelik olarak yılda ortalama 30-35.000 torba un üretmekteydi (Akkaya, 1998:150). 1880 yılında Mersin, köyleriyle birlikte irili ufaklı toplam 19 tane değirmene sahipti. 1927-28 yıllarında ise toplam değirmen sayısı 35’e yükselmişti.

Cumhuriyetten önce faaliyette bulunan önemli un fabrikalarından bir tanesi de Mavromatilere aitti. Bu fabrikanın çırçır ve pamuk işleme bölümleri de bulunmaktaydı. 1910 yılında kurulan Bodasakilere ait fabrika, önce un fabrikası olarak kurulmuş daha sonra iplik, sabun, buz üretimi için çeşitli bölümler eklenmişti (Develi, 1991:178).

1926-27 yılında faaliyette olan ve Mersin’in un ihtiyacını karşılayan fabrikalardan biri gazla, diğeri de suyla hareket eden motorlara sahipti. Bunların dışında su ile işleyen ve buğday öğütüp un elde eden bir de değirmen daha vardı. Mersin’in un gereksinimi bu fabrikalardan ve değirmenden sağlanmaktaydı. (Bkz. Tablo 46)

Mersin’de yağ sanayinde en önemli girişim 1900’lü yıllarda ülke çapında büyük bir İngiliz ticari kuruluşu olan Whittall Şirketi’nin öncülüğüyle 1910’da Londra’da kurulan Mersin Yağ Fabrikası’dır. (*Mersyna Oil Mill. Co. Ltd.*). Amacı Mersin’de pamuk yağı üretmek olan şirketin 14.000 Sterlin olan sermayesi, 1400 paya bölünmüş ve bu payların 920’si Whittall Şirketi adına H.O. Whittall ve R.V. Whittall tarafından satın alınmıştı. 1911 yılında Whittall ailesi yönetime tümüyle egemen olmuştu (YA, 1982:3685). İngiliz Fabrikası adıyla da bilinen bu fabrika, I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele

¹⁹. Cumhuriyetten sonra fabrika el değiştirerek Emlak ve Eytam Bankası’na geçmiştir. Bkz. TCDS, 1927-28:1200-1201.

dönemindeki gelişmelerden olumsuz olarak etkilenmiş, İngilizlerden sonra birçok özel şahsa geçmiş daha sonra da hazineye devredilmiştir. Bir süre sonra burayı Ziraat Bankası satın almış Turyağ firması da Ziraat Bankası'ndan kiralamıştır (Kurtuluş, 1949:39).

Mersin'de XIX. yüzyılın sonuna doğru kurulmuş olan iki tane makarna fabrikası, 1900 yılında 15.839 Frank değerinde 51.095 kg. makarna ihraç etmişti. Aynı dönemde kurulan Mersin ve Tarsus'taki birkaç küçük tahin işletmesi de yerel tüketime ve ihracata yönelik üretim yapmaktaydı (Akkaya,1998:151). 1926-27'de kentte hayvan gücü ile işleyen bir sisteme sahip makarna imalathanesi vardı ve senede 12.775 kıyye makarna imal etmekteydi.

Bölgede rakı üretimi için 1872 yılından itibaren imalâthaneler bulunduğu bilinmektedir (AVS, 1289:70). 1872'de küçük çapta bir rakı imalathanesi ile üretime başlanmış olup 1920'li yıllarda Azizoglu Mehmet, Vital Strumza ve Hacı Kurtzâde Abdülhamit adlı kişilerin sahibi olduğu imalathanelerde önemli miktarda rakı üretilmekteydi (Develi, 1991:181). 1927 yılında Şevket Bey ve ortaklarının sahibi olduğu rakı imalathanesinde ise yılda ortalama 250.000 kilo rakı üretilmekteydi (TCDS, 1927-28:1200-1201).

IV.7.3. Kimya Sanayi

1892 yılında Mersin'de yerel ihtiyacı karşılamak üzere bir sabun imalathanesi açılmıştı. Üç işçinin çalıştığı bu imalathanede sözü edilen yılda 12.000 Frank değerinde 15.000 kilo sabun üretilmişti (Akkaya, 1998:151).

1926-27 yıllarında odun ile işleyen 4 sabun imalathanesi vardı. Bunlardan üretim miktarı bakımından önemli sayılabilecek olanı İstasyon Caddesi yakınındaydı ve senede 2.790.000 kıyye sabun imal etmekteydi. Nusretiye Mahallesiindeki imalathanede ise yılda 2.500.000 kıyye sabun üretilmişti (TCDS,1926-27:1104-1105). 1927-28 yılında Mersin’de kimya sanayinde önemli diğer işletmeler ise şunlardı: Şinasiler Fabrikası, Nazım Suavi Fabrikası, Vecid Hedad Fabrikası, Sadettin Bey Fabrikası.

TABLO 46
Mersin Merkezde Bulunan Fabrikalar, İmalathaneler ve Değirmenler (1926-27)

Cinsi	Mevkii	Kabiliyet-i İstihsalîye ve İmalîyesi	Ne Yaptığı
Buharla Mütteharrîk Fabrika	Nusretiye Mahallesi	Senevi 1500 balya pamuk ve 2000 sandık tahn	Pamuk ve Tahn
Gazojenle Mütteharrîk Fabrika	Hastahane Caddesi	Senevi 32.400 çuval un	Un
Gazojenle Mütteharrîk Fabrika	Mahmudiye Mahallesi Küçük İlamam Caddesi	24 saatte 25-30 balya pamuk senevi 30.000 kıyye buz	Pamuk ve Buz
Gazojenle Mütteharrîk Fabrika	Mesudiye Mahallesi Hastahane Caddesi	24 saatte 40 balya pamuk senevi 40.000 kıyye buz	Pamuk ve Buz
Gazojenle Mütteharrîk Fabrika	Tarsus Caddesi	24 saatte 50 balya pamuk	Pamuk
Su ile Mütteharrîk Fabrika	Soguksu Mevkii	24 saatte 40 çuval buğday tahn eder	Un
Su ile Mütteharrîk Değirmen	Silifke Caddesi	24 saatte 20 çuval buğday tahn eder	Un
Gazla Mütteharrîk İmalathane	Kışla Caddesi	24 saatte 20.000 kilo demir sarf eder	Nal
Odun ile İşler İmalathane	İstasyon Caddesi	Senevi 2.790.000 kıyye sabun	Sabun
Odun ile İşler İmalathane	Kabristan Civarı	Senevi 450.000 kıyye sabun	Sabun
Odun ile İşler İmalathane	Hal Civarı	Senevi 500.000 kıyye sabun	Sabun
Odun ile İşler İmalathane	Nusretiye Mahallesi	Senevi 2.500.000 kıyye sabun	Sabun
Gazla Mütteharrîk Fabrika	İstasyon Caddesi	Senevi 60.000 kıyye şekerleme	Şekerleme
Mazotla Mütteharrîk Fabrika	Hastahane Caddesi	Saatte 120 kw. Elektrik istihşâl eder	Elektrik
Hayvanla Mütteharrîk Makarna İmalathanesi	Zafer Camii Civarı	Senevi 12.775 kıyye makarna	Makarna

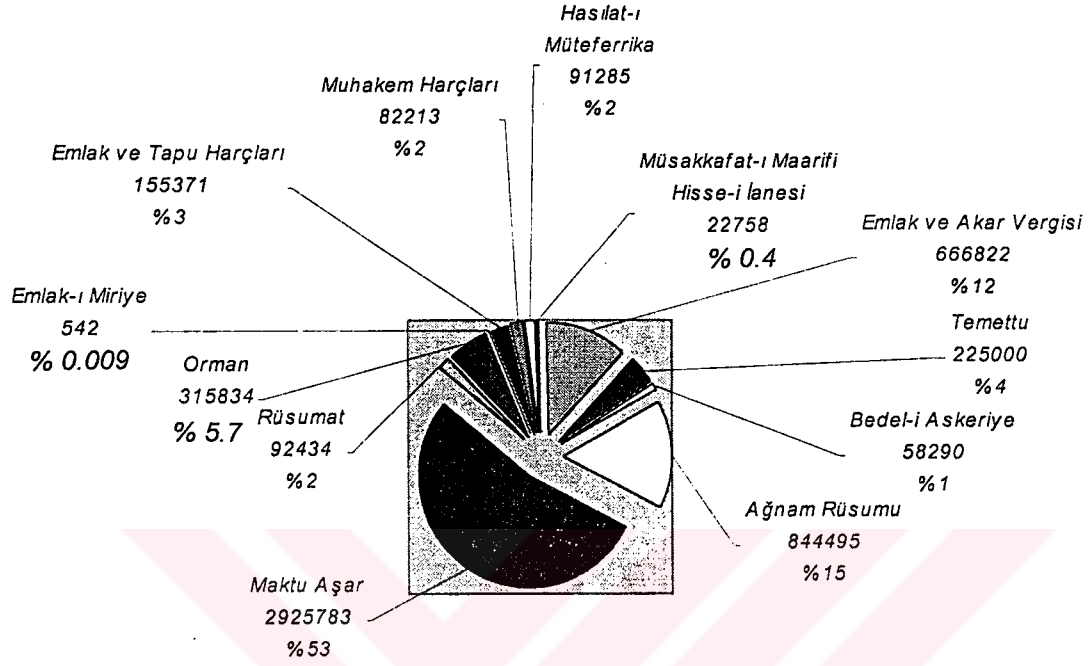
Kaynak: TCDS, 1926-27: 1104-1105.

TABLO 47
Mersin Merkezde Bulunan Fabrika ve Değirmenlerin Cinsleri ve Üretimleri (1927-28)

Buldukları Mahaller	İsimleri	Ne ile işgal eyledikleri	Nev'i Fabrika, Değirmen	Sahiplerinin isimleri	Motor Gücü (Beygir)	Bir sene zarfındaki istihsalatı kilo
Mersin Hastahane Caddesi	Elektrik şirketi	Elektrik	Fabrika	Komandit Elektrik Şirketi	170	45.000 kw.Amper
Mersin İstasyon Caddesi	Hızır Fabrikası	Buğday ve Kereste	Fabrika	Ahmet Tevfik ve Mehmet Efendiler	23	14.400 adet lata 1800 kilo buğday
Mersin Mahmudiye Mahallesi	Veli Tevfik Bey Fabrikası	Buğday, Kereste ve Pamuk	Fabrika	Veli Tevfik ve Mahdumları	20	27.000 kilo pamuk 1800 m ? kereste
Mersin Şilifke Caddesi	Müftü Fabrikası	Pamuk ve Un	Fabrika	Müftü Zade Ahmet Emin Efendi Eviatları	15	25.000 kilo Un 6000 kilo Pamuk
Mersin Tarsus Caddesi	Aseö Fabrikası	Pamuk	Fabrika	M.J. Aseö Efendi	150	648.000 kilo Pamuk
Mersin Mesudiye Mahallesi	Fazıl Bey Fabrikası	Pamuk, Çiğid, Buz	Fabrika	Tütüncü Zade Fazıl Bey	45	300.000 kilo Pamuk 700.000 kilo Çiğid
Mersin Hastahane Caddesi	Bodosaki Fabrikası	Buğday, Un	Fabrika	Emlak ve Eytam Bankası	120	200.000 kilo Un
Mersin Tarsus Caddesi	Şinasiler Fabrikası	Çiğid Yağı ve Sabun	Fabrika	Hüsnü Zadelere ve Şinasi Bey Şirekasi	1550	1.000.000 kilo Çiğid Yağı 100.000 kilo Sabun
Mersin Mahmudiye Mahallesi	Kokanaki Fabrikası	Pamuk ve Buz	Fabrika	Hacı Ömer ve Ziya Beyler	35	927.000 kilo Pamuk 30.000 kilo Buz
Mersin Nusretiye Mahallesi	Hacı Ömer Bey Fabrikası	Pamuk ve Tahın	Fabrika	Hacı Ömer ve Ziya Beyler	80	270000 kilo Pamuk 60000 kilo Tahın
Mersin Kışla Caddesi	Nal Fabrikası	Hayvan Nalı	İmalathane	Alanyalı Mustafa	10	20.000 kilo Nal
Mersin Mahmudiye Mahallesi	Nazım Slavî Fabrikası	Sabun	İmalathane	Nazım Mekavi Efendi	-	100.000 kilo Sabun
Mersin Nusretiye Mahallesi	Vecih Hedad	Sabun	İmalathane	Vecih Hedad Efendi	5	140.000 kilo Sabun
Mersin Hükümet Caddesi	Sadettin Bey	Sabun	İmalathane	Sadettin Abdülğani ve Şürekasi	6	150.000 kilo Sabun
Mersin Yetime Mahallesi	Mavromati	Un, Pamuk	Fabrika, Değirmen	Fuad Barbar ve Biraderleri	10	144.000 kilo Un 100.000 kilo Pamuk
Mersin Hummalı Han Çıvan	Müskirat ve Suma	Müskirat	Fabrika ve İmalathane	Şevket Bey ve Şerikleri	-	250.000 kilo Raka ve 100.000 kilo Suma

Kaynak: TCDS, 1927-28:1200-1201.

Grafik 5
Mersin Sancağı'nın Genel Gelirleri (Kuruş)(1900)

Kaynak: AVS, 1318: 249-250.

SONUÇ

Salnâmeler yerel tarih çalışmaları için oldukça önemli kaynaklardır. Vilâyetlerde yayınlanan salnâmeler; ait oldukları bölgenin merkezinden köylerine değin bazen en ince ayrıntılarına dek, bazen de genel olarak ekonomik, sosyal, kültürel, demografik, coğrafi ve daha bir çok alanda bilgi içerirler. Vilâyet salnâmeleri, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nden sonra kurulan vilâyet matbaalarının ilk süreli yayınları olmuştur. Devlet Salnâmelerinde ise Osmanlı padişahları, devletin çeşitli kademelerdeki görevlileri, kısaca vilâyetler, onlara bağlı sancak ve kazalar, imparatorlukta bulunan konsoloslara ait kısa bilgilere yer verilmiştir. Bu salnâmelerden imparatorluk geneline ait bilgiler elde etmek mümkün olduğu gibi, taşranın durumuna ilişkin de ayrıntılı bilgiler edinmenin olanaklı olduğu bu araştırmanın sonucunda da görülmektedir.

Salnâmelerden yola çıkarak incelemeye çalıştığımız Mersin, 1841'de Gökçeli Nahiyesi'nin bir köyü iken, 1852'de Tarsus Kazası'na bağlı bir nahiye olmuştur. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile yeniden düzenlenen yönetsel bölüşüme göre, Adana Vilâyeti'nin bir birimi olarak Mersin Kazası oluşturuldu. 1888'de ise Tarsus Kazası'nın da kendisine bağlanmasıyla Mersin Sancağı'na dönüştürüldü. Bölgenin yönetsel gelişimi Cumhuriyet'ten sonra 1924'te Mersin'in il, 1933'te ise İçel Vilâyeti'nin merkez ilçesi durumuna getirilmesiyle sürmüştür. Bu gelişimi salnâmelerden de izlemek mümkündür; 1870'lerde yaklaşık 8.000 nüfuslu bir kasaba görünümünde olan Mersin, 57 yıl sonra 1927'de 100.000'i aşan nüfusuyla Doğu Akdeniz'in önemli liman kentlerinden birisi durumuna dönüşmüştür.

Mersin'in yönetsel alandaki gelişmesiyle, sosyo-ekonomik alandaki gelişmesi arasında bir paralellik görülmektedir. Tarımsal üretimde belirgin bir artış söz konusudur. Bu artışa bağlı olarak başta dokuma olmak üzere tarıma dayalı endüstrinin ortaya çıkmaya başladığı bir gerçektir. Bir başka saptama bölgedeki bu gelişmelere bağlı olarak Mersin Limanı'nın büyümesidir. Bu gelişme sadece Mersin şehrini değil, çevresini de etkilemiş ve değiştirmiştir. Sancağın genel gelirlerine baktığımızda en çok gelir getiren alanlar sırasıyla tarım, hayvancılık, emlak ve akar vergisi, kazanç vergisi ve gümrük vergileri idi. Kentin gelişmesinin nedenleri üzerine şu saptamaları yapabiliriz:

XIX. yüzyılın başlarına değin kullanılmakta olan Tarsus (Kazanlı) Limanı'nın alüvyal biriktirmeler sonucunda buradaki nehrin ağzının dolması artık gemilerin kıyıya yaklaşmalarına engel olmuştur. Böylece antik dönemden itibaren kullanılan Tarsus yerine gemilerin yanaşmasına daha elverişli Mersin Limanı kullanılmaya başlanmıştır. Mersin Limanı bir doğal limandır. Doğal limanlarda akla gelebilecek her yerden kara ve deniz yoluyla her türden insan ve mal biraya gelir. Tarihçilerin ve coğrafyacıların sık sık dikkatleri çektikleri gibi çevre (periferi) liman kentleri, dünya kapitalist ekonomisiyle bağlantıda olan ayrıcalıklı yerlerdir. Buradaki ticaret XIX. yüzyılda gerçekleşen kapitalist açılma döneminde önem kazanan liman kentlerinin fiziksel görünümünü, ekonomik ilişkilerini, nüfus dinamiklerini, sınıf yapılarını ve kültürel yaşamlarını kökünden etkilemiş ve değiştirmiştir. 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'nın, Akdeniz ticaretine ve Mersin Limanı'na canlılık getirdiği bir gerçektir. Ancak bu tarihte, Mersin'in yönetsel olarak hem bir kaza durumunda oluşu, hem de limanda (1872'de) sadece üç iskelenin bulunması, Mersin Limanı'nın Osmanlı Devleti'ndeki diğer büyük limanlar (İzmir, İstanbul, Trabzon ve Beyrut) kadar ticari hareketliliğe sahip olmadığını, geç dönemde yani XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan bir Akdeniz limanı olduğunu göstermektedir.

Çukurova'da tarım yapılabilecek alanların ıslâh edilmesine bağlı olarak bölgede tarımsal üretim miktarı ve çeşidi artmıştır. Amerikan İç Savaşı (1861-1865) döneminde, Avrupalı sanayicilerin pamuk ihtiyacının belirmesi ve bölgedeki üretimi artırma çalışmaları olumlu sonuç vermiş ve salnâmelerde belirtildiği gibi pamuk, sanayi ürünleri arasında üretimi en fazla yapılan ürün olmuştur. Bölgede üretimi yapılan tarımsal ürünlerin ihracatının ucuz ve güvenli bir şekilde taşınabilmesi için Mersin Limanı ile Adana ve Tarsus demiryolu bağlantısı 1886 yılında yapılmıştır. Böylece Mersin artık ithalat ve ihracatın yoğunluklu olarak yapıldığı bir liman kenti olmuştur. İthalatı yapılan ürünler yine buraya getirilip buradan çevre vilâyetlere, sancaklara, kazalara ve köylere ulaştırılmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru kentte; İngiltere Fransa, İtalya, Mısır, Yunanistan, Almanya, Rusya gibi ülkelerin konsolosluklarının bulunması yörede gelişmiş bir ticaretin varlığının işaretidir. Çukurova gibi tarımsal alanla, sanayi merkezleri arasındaki mal taşımacılığını gerçekleştiren tüccarlar, zaman içerisinde Mersin gibi liman kentlerine yerleşmişler ve geçimlerini bu yoldan devam ettirmişlerdir. Salnâmelerde de belirtildiği üzere gayri müslimler ve yabancılar ticaretle uğraşırken, Türkler genellikle tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktaydı. Bu durumun Osmanlı toplumunun son dönemlerdeki genel görünümü ile uyumlu olduğu söylenebilir.

Bu araştırma, Osmanlı taşrasındaki bir yerleşim biriminin oluşum ve gelişimini kendi yerel koşullarının yanı sıra genel dünya konjonktüründe görülen gelişme ve değişmelerle de belirlendiğini ortaya koymuştur.

ÖZET

Salnâme, Farsça “Sal” (yıl) ve “Nâme” (mektup, kitap) kelimelerinden türemiş olup bir senelik olayları göstermek üzere düzenlenmiş eserlere denir. Yerel tarih araştırmalarının önemli kaynakları arasında yer alan salnâmeler, Osmanlı döneminde devletin yıkılışına değin basılmıştır. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi sonrası yeni oluşturulan vilâyetlerde kurulan matbaalarda, her vilâyet kendi “vilâyet salnâmesini” hazırlamıştır. Adana Vilâyeti Salnâmeleri’nde, vilâyetin önde gelen idarî görevlileriyle, İçel, Mersin, Sis, Kozan, Cebel-i Bereket gibi sancaklara ait tarihî, coğrafi, ekonomik, sosyal, kültürel, demografik vb. alanlarda daha birçok veriler sunulmaktadır.

1840’larda bir köy olan Mersin, Ortadoğu ve Anadolu’nun ticaret yolları üzerinde oluşu, liman hinterlandının geniş bir alanı kapsaması ve verimli tarımsal toprakları nedeniyle kısa süre içerisinde Adana Vilâyeti’nin önemli bir sancağı haline gelmiştir. Mersin’de uzun bir süre çok renkli demografik ve etnik yapı içinde farklı kültürler bir arada yaşamıştır. Sancakta Türkler genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşırken, yabancılar ve gayri müslimler ticaretle geçimlerini sağlamışlardır. Salnâmelere göre dokumacılık, un, şarap, yağ üreticiliği, hayvancılık, kerestecilik ve ziraat gibi meslekler yoğunluklu olarak halkın geçimini sağladığı uğraşlar olmuştur.

Bu çalışmada Adana Vilâyeti’nin yayınlamış olduğu AVS’lerden, Mersin Sancağı ile ilgili bölümlerin günümüz Türk alfabesine çevirisi yapılarak, diğer salnâmeler, resmi yayınlar ve araştırma-inceleme eserlerle birlikte, elde edilen veriler ışığında Mersin’in tarihsel gelişimi ortaya konulmaktadır.

SUMMARY

The Persian term “Salnâme” which is composed of two parts, “sal” (year) and “nâme” (letter or book), is used to represent a compiled work that records the significant events of the year and that outlines the major geographical, demographic, educational, and economic issues. The Salnâmes, which are among the primary sources of local history research, had been published until the collapse of the Ottoman State. After the declaration of the Province Regulation in 1864, every newly formed province acquired a printing press in order to prepare its own provincial Salnâmes along with other official documents. For instance, Adana Province Salnâmes present the information about the official figures of the province and supply the data about İcel, Mersin, Sis, Kozan, Cebel-î Bereket sanjaks in relation to their historical, geographical, economic, social, cultural, demographic aspects.

Mersin, a tiny village in 1840s, became a prominent sanjak of the Adana Province in a relatively short period of time due to its location at the intersection point of the trade routes of the Middle East and the Asia Minor, an extensive hinterland around the city port, and the vast amount of the fertile agricultural land of the Plain Cilicia. A number of different cultures has always lived in Mersin side by side for a long time, presenting a colorful demographic and ethnic composition. The Turks in the sanjak usually earn their living from agriculture and animal breeding while non-muslim population and the foreigners generally depended on the trade. According to the Salnâmes, weaving, flour, wine, and olive oil production, animal breeding, forestry, and agriculture are among the occupations by which the inhabitants of the sanjak made their living.

In this study, the sections related with the Mersin Sanjak in the Adana Province Salnâmes are translated and transcribed into Modern Turkish from Ottoman and the historical development of Mersin is evaluated in the light of the data drawn from other Salnâmes, official documents, and previous research.

KAYNAKÇA

Salnâmeler, Resmi Yayınlar ve Arşiv Belgeleri

- 1286 H. (1869 M.) Tarihli Halep Vilâyeti Salnâmesi (TTK.)
- 1287 H. (1870 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (İstanbul AMK.)
- 1289 H. (1872 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Ankara Milli Kütüphane)
- 1290 H. (1873 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1293 H. (1876 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1294 H. (1877 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1296 H. (1879 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1297 H. (1880 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1308 H. (1891 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (BDK.)
- 1309 H. (1892 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (BDK.)
- 1312 H. (1894 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1318 H. (1900 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1319 H. (1901 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (TTK.)
- 1320 H. (1902 M.) Tarihli Adana Vilâyeti Salnâmesi (Millet Kütüphanesi)
- 1319 H. (1901M.) Tarihli Maârif Salnâmesi (Milli Kütüphane)
- 1321 H. (1903 M.) Tarihli Maârif Salnâmesi (Milli Kütüphane)
- 1263 H. (1847 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BCA.)
- 1300 H. (1883 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BDK.)
- 1307 H. (1890 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BOA. Kütüphanesi)

1311 H. (1893/94 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BOA. Kütüphanesi)

1312 H. (1894 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BOA. Kütüphanesi)

1314 H. (1896 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BOA. Kütüphanesi)

1315 H. (1897 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BOA. Kütüphanesi)

1316 H. (1898 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BDK.)

1317 H. (1899 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BDK.)

1318 H. (1900 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BDK.)

1321 H. (1903 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BDK.)

1322 H. (1904 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BCA.)

1323 H. (1905 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BCA.)

1324 H. (1906 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BCA.)

1325 H. (1907 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BCA.)

1326 H. (1908 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BCA.)

1327 Rumî (1911/12 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BDK.)

1328 R. (1912/13 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (BDK.)

1333-34 R. (1917/18 M.) Tarihli Devlet Salnâmesi (TTK.)

1334 H. (1916 M.) Tarihli İlmiye Salnâmesi (TTK.)

1925 / 1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (BDK.)

1926 / 1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (BDK.)

1927 / 1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (BDK.)

Adana Vilâyeti'nde Bulunan Mekâtib-i Umûmiyenin Şakirdanını İrâe Eder Cedvel.

Özel Arşivimiz. Tarihsiz, Yazma.

Ayn-î Alî Efendi. 1979. *Kavanin-i Alî Osman Der Hulasa-i Mezamin-i Defter-î*

Divan. 1018 H./1609 M. (Derl. Gökbilgin, M.T.). İstanbul:

Cumhuriyet'in 50.Yılında İçel. 1973 İl Yıllığı.

Düstur, C.I/1. Matbaa-yı Amire, Sene 1289.

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin 327 Senesi Bütçesine Merbut Esbab-ı Mucibe Mazbatasıdır, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1327.

Güran, Tevfik (Derl.) 1997. *Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığı*. 1897. 5.Cilt. Ankara. TC Başbakanlık DİE.

Güran, Tevfik. (Derl.). 1997. *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*. (1909, 1913 ve 1914). 3. Cilt. TC Devlet İstatistik Enstitüsü. Ankara.

Karal, Enver Ziya. 1943. *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı (1831)*. Ankara.

Köy Envanter Etüdlere Göre İçel. 1967. Konya Yıldız.

Memalik-i Osmaniye'nin 1330 (1914 M.) Senesi Nüfus İstatistikî, Dahiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus İdare-yi Umumiyesi Müdüriyeti, Dersaadet, 1336 (1920).

Mersin Limanı. 1965. TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğü. İzmir.

Gazeteler

Doğru Öz, 9 Mart 1341 (1925).

Mersin, 5 Kânun-ı Sani 1340 (1924).

Tarsus, 5 Kanûn-u Sani 1927.

Yeni Mersin, 17 Nisan 1929.

Araştırma, İnceleme Eserler

Ahmet Şerif. 1977. *Anadolu'da Tanin*. İstanbul: Kavram.

Akbaş, F., ve Uğur, S. 1944. *İçel rehberi*. 1.Cilt. Mersin: Yenimersin Matbaası.

- Akbayar, N. 1985a. Osmanlı salnameleri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 5.Cilt. (1247-1248). İstanbul: İletişim.
- Akbayar, N. 1985b. Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti nüfusu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 5.Cilt. (1238-1246). İstanbul: İletişim.
- Akgündüz, Ahmed. 1993. *Tarsus tarihi ve Eshâb-ı Kehf*. İstanbul:Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Akkaya, Y. 1998. 19.yüzyıl sonunda Çukurova'da emek. *Toplum ve Bilim*, 76:144-157.
- Akyüz, Yahya. 1999. *Türk eğitim tarihi*. 7. Baskı. İstanbul: Alfa.
- Ali Cevad. 1313. Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgatı. Dersaadet. Mahmud Bey Matbaası.
- Ali Saib. 1304. Coğrafya-yı Mufassal Memalik-i Devleti Osmaniye. Konstantiniye.
- Artan, Gündüz. 1996. *Mersin basın tarihi*. Mersin: Mersin Gazeteciler Cemiyeti.
- Atalay, İbrahim. 1992. *Türkiye coğrafyası*. 3.Baskı. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Başgöz, İlhan. 1995. *Türkiye'nin eğitim çıkmazı ve Atatürk*. Ankara: Başbakanlık.
- Bilici, Sema. 1988. 19. yüzyıla ait bazı seyahatnamelerde Mersin ile ilgili gözlemler. 2. *Mersin Milli Kültür ve Eğitim Sempozyumu Bildirileri*, (2-4 Aralık 1988). Mersin.
- Bilim, Cahit Yalçın. 1998. *Türkiye'de çağdaş eğitim tarihi*. (1734-1876). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Bozatlı, A. 1989. Doğu Akdeniz ormancılığının özellikleri. *Doğu Akdeniz Ormancılığı Sempozyumu Tebliğ Metinleri*, (22-23 Şubat 1989) Mersin.
- Cahen, Claude. 1994. *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*. İstanbul: E.

- Charles Lortet, Louis. (1884). *La Syria D'Aujourd'ui. Vayages Dans La Phenicie, Le Liban et la Judee, 1875-1880, Paris. Hachette'den aktaran İçel Sanat Kulübü Dergisi*. Kasım 1995. Sayı 41. 24-25.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. 1989. *Türk hukuk tarihi. kamu hukuku*. 1.Cilt. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Cuinet, Vital. 1892. *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*. 2.Cilt. Paris.
- Çadırcı, M. 1985. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ülke yönetimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 1.Cilt. (210-230). İstanbul: İletişim.
- Çadırcı, Musa. 1997. *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Ankara:TTK.
- Çağlar, Y. 1985. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ormancılık ve gelişimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 6.Cilt. (1563-1582). İstanbul: İletişim.
- Çelik, Mehmet. 1996. *Süryani tarihi*. 3 Cilt. Ankara: Ayraç.
- Develi, Hayati Şinasi. 1991. *Dünden bugüne Mersin*. Mersin:Yorum Basın.
- Devellioğlu, Ferit. 1996. *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara. Aydın.
- Dulkadir, Hilmi. 1997. *İçel'de Son Yörükler, Sarıkeçililer*. Mersin: İçel Valiliği.
- Duman, Hasan. 1982. *Osmanlı yıllıkları (salnameler ve nevsaller)*. İstanbul.
- Dündar, Fuat. 1999. *Türkiye nüfus sayımlarında azınlıklar*. İstanbul: Doz.
- Eldem, Edhem. 2000. *Osmanlı Bankası tarihi*. (Çev. Ayşe Berktaş). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Eldem, Vedat. 1994a. *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: TTK.

- Eldem, Vedat. 1994b. *Harp ve mütareke yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi*. Ankara: TTK.
- Ergin, Osman. 1977. *Türk maârif tarihi*. Cilt.I-II. İstanbul: Eser.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. 1935. Anadolu, Suriye, Hicaz. (1671-1672). 9.Cilt. İstanbul.
- Gökdemir, Oktay. 1994. *Aydın Vilâyeti'nde tütün rejisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- İnce, Sami. 1938. *Türkiye Cumhuriyeti'nin 15.Yılında İçel*. Mersin.
- İslâm Ansiklopedisi*. 1993. Salnâme Maddesi. 10.Cilt. (134-136). İstanbul: Milli Eğitim.
- Karadağ, H. 1939. Tarihi bir vesikaya göre Mersin. *İçel Halkevi Dergisi*,4-5.
- Karpat, H. K. 1985. *Ottoman population 1830-1914: Demographic and social characteristics*. The University of Wisconsin Press.
- Keyder, Ç., Özveren, Y. E. ve Quataert, D. 1994. *Doğu Akdeniz'de liman kentleri*. Özveren, Y.E. (Derl.) içinde, *Beyrut (75-102)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Kınal, Fûruzan. 1991. *Eski Anadolu tarihi*. Ankara: TTK.
- Koçak, C. 1985. Tanzimat'tan sonra özel ve yabancı okullar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2.Cilt. (485-494). İstanbul: İletişim.
- Kurmuş, Orhan. 1982. *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. Ankara:Savaş.
- Kurtuluş Savaşında İçel*. 1971. Türkiye Kuvayi Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Mersin Şubesi Yayınlarından. İstanbul: Baha Matbaası.
- Kurtuluş, Sadi. 1949. *Çukurova'da sanayi*. Mersin: Yenimersin Toros.
- Langlois, Victor. 1947. *Eski Kilikya*. (Çev. Balaban. M. R.). Mersin: Yenimersin.

Makal, Ahmet. 1997. *Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkileri: 1850-1920.*

Ankara. İmge.

McCarthy, Justin. 1998a. *Müslümanlar ve azınlıklar.* (Çev. Bilge Umar). İstanbul:

İnkılâp.

McCarthy, Justin. 1998b. *Ölüm ve sürgün.* (Çev. Bilge Umar). İstanbul: İnkılâp

Mersin Evleri. 1995. (Yay. Haz. Hacettepe Üniv. Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Öğretim Üyeleri). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Mutlu, F. 1940a. Mersin şehri nasıl ve ne zaman kuruldu. *İçel Halkevi Dergisi* 31, 3.

Mutlu, F. 1940b. Mersin şehri nasıl ve ne zaman kuruldu. *İçel Halkevi Dergisi* 32, 2.

Mutlu, F. 1940c. Mersin şehri nasıl ve ne zaman kuruldu. *İçel Halkevi Dergisi* 35, 6.

Mutlu, F. 1941a. Mersin şehri nasıl ve ne zaman kuruldu. *İçel Halkevi Dergisi* 36-37,

10.

Mutlu, F. 1941b. Mersin şehri nasıl ve ne zaman kuruldu. *İçel Halkevi Dergisi* 40-41,

5-6.

Mutlu, F. 1941c. Mersin şehri nasıl ve ne zaman kuruldu. *İçel Halkevi Dergisi* 42-43,

6-7.

Oktar, Tiğiñç. 1992. *Osmanlı Devleti'nde reji şirketi.* İstanbul: Bilim Teknik.

Orhonlu, Cengiz. 1987. *Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin iskânı.* İstanbul:

Eren.

Ortaylı, İlber. 1985. *Tanzimatdan Cumhuriyet'e yerel yönetim geleneği.* İstanbul:

Hil.

Ostrogorsky, Georg. 1995. *Bizans Devleti tarihi.* Ankara: TTK.

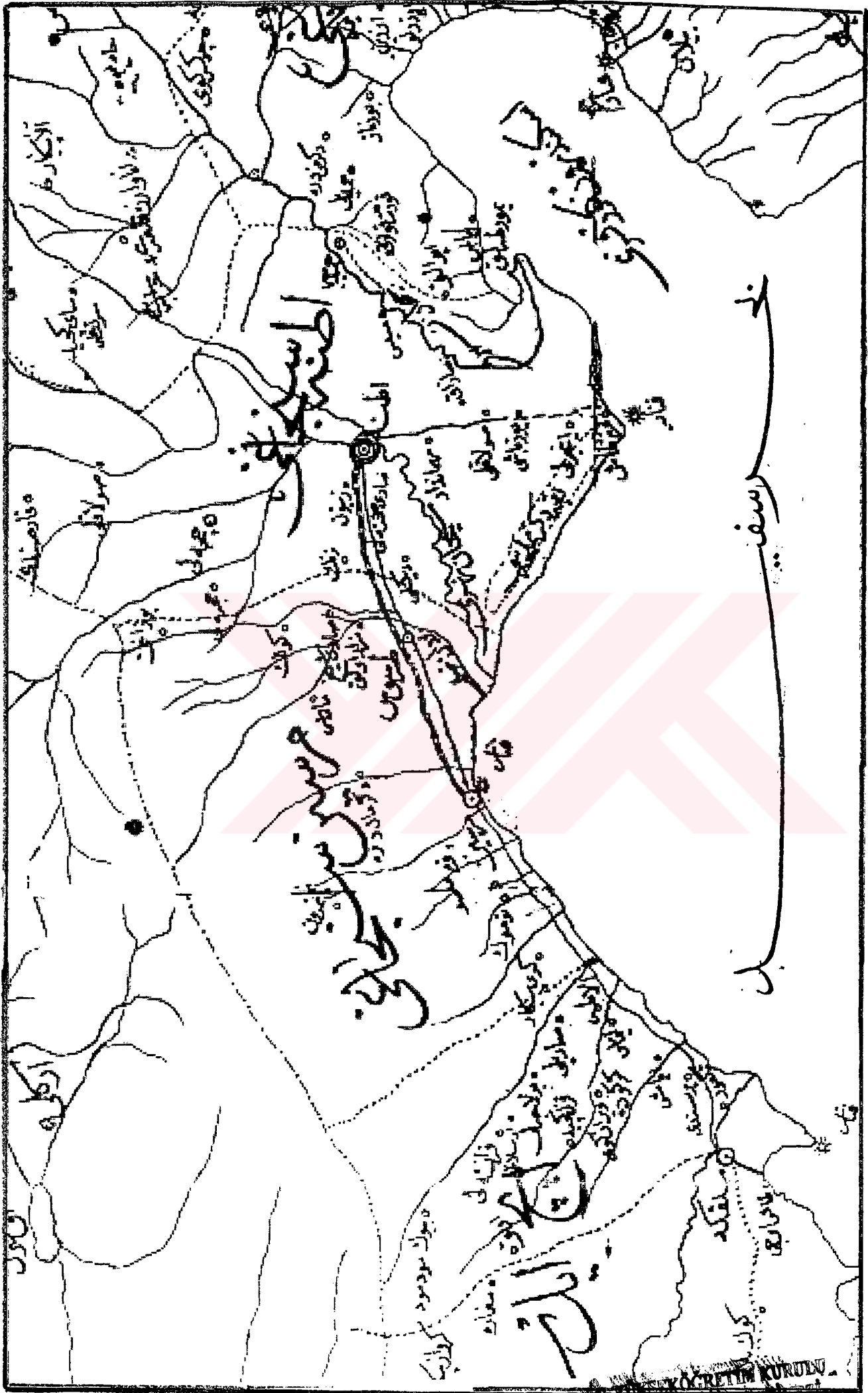
Özbaran, Salih. 1994. *Tarih, tarihçi ve toplum.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Özmen, Ünsal. 1970. *Kent kent Türkiye:İçel.* Ankara: Öz.

- Pakalın, M. Z. 1993. *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul. Milli Eğitim.
- Pamuk, Şevket. 1999. *Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Piri Reis. 1988. *Kitab-ı Bahriye*. C.IV. Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı.
- Quataert, D. 1985a. 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolları, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 6.Cilt. (1630-1635). İstanbul: İletişim.
- Quataert, D. 1985b. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal gelişme, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 6.Cilt. (1556-1562). İstanbul: İletişim.
- Quataert, D. 1985c. 19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Madencilik, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 4.Cilt. (914-916). İstanbul: İletişim.
- Ramsay, W. M. 1961. *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*. (Çev. Pektaş. M.). İstanbul. Milli Eğitim.
- Sakaoğlu, Necdet. 1991. *Osmanlı eğitim tarihi*. İstanbul: İletişim.
- Sevim, A. ve Yücel, Y. 1989. *Türkiye tarihi. fetih, Selçuklular ve beylikler dönemi*. Ankara: TTK.
- Şemsettin Sami. 1989. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun.
- Şemsettin Sami. 1996. *Kamûs 'ül-a 'lâm*. Tıpkıbasım. C.VI. Ankara: Kaşgar.
- Tekeli, İ. 1985. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim sistemindeki değişmeler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2.Cilt. (456-477). İstanbul: İletişim.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. 1993. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK.

- Texier, Charles. 1340. (1924). Küçük Asya'da Seyahat. (Çev. Ali Suad). 3. Cilt
İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Tezel, Yahya Sezai. 1994. *Cumhuriyet Dönemi'nin iktisadi tarihi. (1923-1950)*.
İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Thobie, J. 1985. Osmanlı Bankası. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 3.Cilt. (775-785). İstanbul: İletişim.
- Toprak, Z. 1985. Tanzimat'tan sonra Osmanlı kolluk kuvvetleri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 5.Cilt. (1269-1271). İstanbul: İletişim.
- Toros, T. 1985. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim azınlıklar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 4.Cilt. (1011). İstanbul: İletişim.
- Tönük, Vecihi. (1945). *Türkiye'de idare teşkilâtı*. Ankara: Kanaat.
- Turan, Şerafettin. (1991). *Türk devrim tarihi*. 1.Kitap. Ankara: Bilgi.
Türk Ansiklopedisi. (1976). Mersin Maddesi. 24.Cilt. (15-16).
- Türkçe Sözlük*. (1983). 1.Cilt. 7.Baskı. Ankara. Türk Dil Kurumu.
- Türkiye Cumhuriyeti'nin 75.Yılında İçel*. Mersin. 1998.
- Uğur, Sait. 1943. *İçel tarihi*. 1.Cilt. Mersin: Yenimersin.
- Uğur, Sait. 1944. *İçel tarihi*. 2.Cilt. Mersin: Yenimersin.
- Umar, Bilge. 1982. *Türkiye halkının ilkçağ tarihi I*. İzmir: Sergi.
- Umar, Bilge. 1984. *Türkiye halkının ilkçağ tarihi II*. İzmir: Sergi.
- Umar, Bilge. 1993. *Türkiye'deki tarihsel adlar*. İstanbul: İnkılâp.
- Varlık, M. B. 1985a. Osmanlı Devleti'nde madenlerde çalışma koşulları.
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. 4.Cilt. (917-922).
İstanbul:İletişim.

- Varlık, M. B. 1985b. Bir yarı-sömürge olma simgesi:yabancı posta örgütleri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 6.Cilt. (1653-1656). İstanbul: İletişim.
- Yazıcı, N. 1985. Tanzimat döneminde Osmanlı posta örgütü. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 6.Cilt. (1636-1651). İstanbul: İletişim.
- Yazıcı, T. 1993. Mersin. İslâm Ansiklopedisi. 7.Cilt. (769-772). İstanbul: Milli Eğitim.
- Yorulmaz, Şerife. 1994. *Aydın Vilâyeti'nde madenler (1850-1908)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Yurt Ansiklopedisi*. 1982. İçel. 5.Cilt. (3617-3764). İstanbul: Anadolu.
- Yücel, Hasan Ali. 1994. *Türkiye'de orta öğretim*. Ankara: Milli Kütüphane.
- Yüzgün, A. 1985. Ziraat Bankası. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 3.Cilt. (771-774). İstanbul: İletişim.

EK. I : Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mersin Sancağı

Kaynak: AVS, 1320.

